

D
R
U
Ž
B
O
S
L
O
V
N
E
R
A
Z
P
R
A
V
E

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

letnik **XXXI**

številka **79**

september **2015**

D
R
U
Ž
B
O
S
L
O
V
N
E
R
A
Z
P
R
A
V
E

ISSN 0352-3608 UDK 3

SLOVENSKO SOCIOLOŠKO DRUŠTVO
Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani

Revijo izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. /
Published by the Slovenian Sociological Association and the Faculty of Social Sciences at the University of Ljubljana.

Glavna urednica / Main editor:

Andreja Vezovnik, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Uredniški odbor / Editorial board:

Alenka Krašovec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Alenka Švab, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Ana Tominc, Queen Margaret University Edinburgh
Anja Zalta, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Blaž Lenarčič, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem
Branislava Vičar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Dejan Jontes, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Hernan Cuevas Valenzuela, Universidad Diego Portales
Jana Javornik Skrbinšek, University of Leeds
Judit Takács, Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences
Karmen Šterk, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Katarina Pripić, Institute of Social Research in Zagreb
Ladislav Cabada, University of West Bohemia, Plzeň
Ljiljana Šarić, University of Oslo
Majda Pahor, Zdravstvena fakulteta, Univerza v Ljubljani
Mateja Sedmak, Znanstveno-raziskovalno središče,
Univerza na Primorskem
Matic Kavčič, Zdravstvena fakulteta in Fakulteta za družbene vede,
Univerza v Ljubljani
Milica Antić Gobec, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru
Miroslav Stanojević, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Mojska Pajnik, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
in Mirovni inštitut
Nina Bandelj, University of California, Irvine
Roman Kuhar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani in Mirovni inštitut
Sabina Mihelič, Loughborough University
Sabrina P. Ramet, Norwegian University of Science and Technology
Sonja Drobnič, University of Bremen
Tanja Kamen, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Tanja Rener, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Thomas Luckmann, Prof. Emeritus, University of Konstanz
Tjaša Žakelj, Znanstveno-raziskovalno središče,
Univerza na Primorskem

Valentina Hlebec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Vesna Leskošek, Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani
Zala Volčič, Pomona College, Claremont
Zdenka Šadl, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Zlatko Skrbis, Monash University

Tehnična urednica / Technical editor:

Andreja Živoder andreja.zivoder@fdv.uni-lj.si

Urednik recenzij knjig / Reviews editor:

Marko Ribač marko.ribac@gmail.com

Jezikovno svetovanje / Language editors:

Nataša Hribar, Tina Verovnik, Murray Bales

Bibliografska obdelava /

Bibliographical classification of articles: Janez Jug

Oblikovanje / Design: Tina Cotič

Prelom / Text design and Typeset: Polonca Mesec Kurdija

Tisk / Print: Biografika BORI, Ljubljana

Naklada / Number of copies printed: 320

Naslov uredništva / Editors' postal address:

Revija Družboslovne razprave

Andreja Vezovnik

Fakulteta za družbene vede

Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

Tel. /Phone: (+386) 1 5805 202

Elektronska pošta / e-mail:

andreja.vezovnik@fdv.uni-lj.si

Spletne strani / Internet:

www.druzboslovne-razprave.org

Revijo sofinancira / The Journal is sponsored by:

Izid publikacije je finančno podprtja Javna agencija za knjige Republike Slovenije iz naslova razpisa za sofinanciranje domačih in znanstvenih periodičnih publikacij / Slovenian Book Agency.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v družstveno članarino. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address. Če želite prekiniti naročniško razmerje, nam to sporočite najkasneje do 15. decembra. / If you decide to cancel the subscription, please write to editors' postal address by 15th of December.

Družboslovne razprave so abstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in:

CEEOL (Central and Eastern European Online Library), COBISS.SI, CSA (Cambridge Scientific Abstracts) • CSA WorldWide Political Science Abstracts • CSA Social Services Abstracts • Sociological Abstracts (Online), EBSCOhost • Current Abstracts • Political Science Complete • SocINDEX • SocINDEX with Full Text • TOC Premier, OCLC • Sociological Abstracts (Online) • DOAJ (Directory of Open Access Journals) • Ulrich's Web • De Gruyter • dlib

Uredniška politika: Družboslovne razprave so revija, ki objavlja kolegialno recenzirane znanstvene članke in recenzije knjig. V recenzijski postopki sprejema članek v slovenščini in angleščini s področja sociologije, komunikologije, politologije in kulturologije ter tem raziskovalnim področjem bližnjih družboslovnih disciplin. Pri izboru člankov za objavo se upošteva njihova raziskovalna inovativnost ter aktualnost glede na trende v znanstveni skupnosti, v kateri je revija zasidrana. V teoretskem in metodološkem pogledu je revija pluralistično naravnana, posebno skrb pa posveča utrejivanju slovenske družboslovne terminologije.

Editorial policy: Družboslovne razprave is a peer reviewed journal which publishes papers and book reviews. Contributions are invited in fields of sociology, media studies, political science, cultural studies and other studies which are close to these fields. The published contributions should display high level of research originality and address the themes which seem relevant to the scientific communities in which the journal is grounded. Both in theoretical and methodological respects the journal stands for pluralism.

KAZALO

TABLE OF CONTENTS

ČLANKI

ARTICLES

THE (IM)POSSIBLE REPRESENTATION OF NATIONAL HISTORY:
NATIONAL IDENTITY, MEMORY AND TRAUMA IN
MEMORIA VISUAL DE UNA NACIÓN BY MARIO TORAL
(Ne)mogoča reprezentacija nacionalne zgodovine:
nacionalna identiteta, spomin in travma
v *Memoria visual de una nación* Maria Torala

Hernán Cuevas Valenzuela

7

COOKING ON SLOVENE NATIONAL TELEVISION
DURING SOCIALISM: AN OVERVIEW OF COOKING
PROGRAMMES FROM 1960 TO 1990
Kuhanje na slovenski nacionalni televiziji v socializmu:
pregled kuharskega programa med 1960 in 1990

Ana Tominc

27

IŠČE SE ČUDAŠKI OTROK:
QUEEROVSKI OTROK IN OTROŠTVO
Queer Child Wanted:
Queering the child and the childhood

Jasmina Šepetavc

45

DRUŽBENE ZNANOSTI IN RAZVOJ NOVIH
NAPREDNIH TEHNOLOGIJ: SINTEZNA BIOLOGIJA
Social sciences and the progress of the new
emerging technologies: synthetic biology

Franc Mali

63

RECENZIJE KNJIG

BOOK REVIEWS

Vivek Chibber: Postcolonial Theory and the Specter of Capital.
London: Verso, 2013.

Tibor Rutar

85

Robin Bauer: Queer BDSM intimacies: Critical consent and pushing boundaries. New York: Palgrave Macmillan, 2014.	
<i>Nina Perger</i>	87
Joachim Hirsch: Gospostvo, hegemonija in politične alternative. Ljubljana: Založba Sophia, 2014.	
<i>Marko Hočvar</i>	89
Vesna Vuk Godina: Zablode postsocializma. Ljubljana: Beletrina, 2014.	
<i>Nejc Slukan</i>	91
Gorazd Kovačič: Misliki prelome, lomiti ideologije. Ljubljana: Društvo 2000, 2013.	
<i>Klemen Ploštajner</i>	93
Rudi Rizman: Čas (brez) alternative: Sociološke in politološke refleksije. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014	
<i>Zdravko Mlinar</i>	95

DR&DR

ČLANKI ARTICLES

Hernán Cuevas Valenzuela

THE (IM)POSSIBLE REPRESENTATION OF NATIONAL HISTORY: NATIONAL IDENTITY, MEMORY AND TRAUMA IN MEMORIA VISUAL DE UNA NACIÓN BY MARIO TORAL¹

ABSTRACT

This article presents an analysis of the mural titled Memoria Visual de una Nación (Visual Memory of a Nation) with a focus on its panel Los Conflictos (The Conflicts), by renowned Chilean artist Mario Toral. The representation of divisive events in MVN raises the following questions: Why did Toral include conflictive issues in a mural representing national identity and memory? And, how did Toral deal with national identity and its demand for unity when faced with a divisive and traumatic history? The article deals first with the interconnectedness of meaning-making and social and political context and then addresses the tension between the realm of the political -or antagonism- and the realm of hegemonic politics -or order- in search of a deeper understanding of this work of art and its representation of Chilean history and identity.

KEYWORDS: collective memory, visual analysis, identity, divided society/trauma, politics/the political

(Ne)mogoča reprezentacija nacionalne zgodovine: nacionalna identiteta, spomin in travma v Memoria visual de una nación Maria Torala

IZVLEČEK

Članek predstavlja analizo murala z naslovom *Memoria visual de una nación* (vizualni spomin naroda – VSN) s poudarkom na panelu *Los conflictos* (konflikti), ki je delo prizanega čilenskega umetnika Mario Torala. Reprezentacija razdvajajočih dogodkov vizualnega spomina naroda poraja naslednja vprašanja: zakaj je Toral vključeval konfliktne teme v mural, ki reprezentira nacionalno identitet in spomin, ter kako se je Toral ukvarjal z nacionalno identitet in njeno zahtevo po enotnosti ob soočanju z razdvojeno in travmatično zgodovino? S ciljem globljega razumevanja Toralovega umetniškega dela

1. This publication has been partially supported by Fondecyt Project Nr. 1150788.

in njegove reprezentacije čilenske zgodovine in identitetu se prispevek v prvi vrsti ukvarja s povezanostjo tvorjenja pomena ter družbenim in političnim kontekstom, nato pa naslavlja trenja med poljem političnega – oziroma antagonizma – in poljem hegemoniske politike.

KLJUČNE BESEDE: kolektivni spomin, analiza vizualnega, identiteta, deljena družba/travma, politika/politično

1 Introduction: Mario Toral the painter and *Memoria Visual De Una Nación*

This article presents an analysis of the mural titled *Memoria Visual de una Nación* (Visual Memory of a Nation, henceforth MVN) with a focus on its panel *Los Conflictos* (The Conflicts), by the renowned Chilean artist Mario Toral. The article deals with national history, identity, and the memory of divisive events as represented in MVN, in particular in the panel *Los Conflictos*.

Mario Toral (1934-) is a talented painter, visual artist and writer. He studied in Santiago (Chile), Montevideo (Uruguay) and Paris (France), and from a young age traveled throughout Latin America, Europe, and the United States. He has successfully taken part in several art biennials and has won various international awards. His works have been exhibited around the world and have been bought by some of the most important museums and collectors. During the Pinochet government, he lived in New York and Spain, and only returned to Chile in 1992, where he became involved in forming new generations of artists at the Pontifical Catholic University of Chile and Finnis Terrae University.

MVN is a monumental mural painting located in the *Universidad de Chile* metro station, one of the most important and busiest in Santiago, covering its main walls. It is the largest work of this type in Latin America, measuring more than 1,200 square meters. Faithful to the Chilean neoliberal model and the related principle of the subsidiary state, the production of this art work was made possible by a public-private partnership called MetroArte. This raises another question: can an art work such as MVN, located in a public space and financed through a public-private partnership, be critical or at least present a critical edge?

Our first methodological challenge is to outline the relevant context for and the influences on the art work under study. MVN is recognized as an important contribution to Chilean *muralismo*, and its immediate context is modern and contemporary Latin American mural painting. Latin American *muralismo* has important historical precedents dating back to Greco-Roman times, especially with regards to technique. More recently, in modern times, mural painting has been explored in very different guises in diverse latitudes, not all of which are relevant to MVN. However, Chilean experts concur that the Mexican modern masters can be considered important influences on Chilean *muralismo* (Bragassi n.d.; Saúl 1972). Modern Mexican *muralismo* is a particular style, a visual practice with its own rules, codes, history, and traditions rooted in Latin American sociopolitical issues (Campbell 2003; Folgarait 1998). It includes both forms of high art and popular expressions (Gonzalez 1982). Whichever perspective we take on *muralismo*—that it is fine art or an expression of ordinary popular culture—it is undoubtedly public art, i.e., art about

public issues frequently located in public places. In Latin America, *muralismo* did have an ideological impetus—evident in the influx of Marxism and nationalism represented by the works of the Mexican masters Diego Rivera, José Clemente Orozco, David Alfaro Siqueiros and Jorge González Camarena. A second strand of muralism that influences Toral's work is Chilean political and popular *muralismo*, expressed by the popular collective *Brigada Muralista Ramona Parra*, among others (Bragassi n.d.; Saúl 1972).² Besides these, other relevant influences on MVN are single artists and artistic movements in the visual arts. These will be considered in due time as part of the analysis. But first, we should discuss what Toral aimed to do in MVN.

In MVN, Mario Toral sought to create a visual representation of the history and identity of the Chilean nation from its early beginnings to the present (Toral 2002). Accompanying this central theme are subtopics, such as the forces of nature; real and fantasy Chilean landscapes; poetry; the ocean; the meeting of cultures; the popular; and an admiration for humanism shown by the use of the human figure. The mural also represents traumatic conflicts from Chilean history. Indeed, the mural is a daring project because it avoids clichés and does not give in to the temptation to present an unproblematic version of Chilean identity and national history.

This article focuses on the panel *Los Conflictos*, one significant section of the MVN mural that deals with collective traumas (Alexander 2012) of the republican period. Why did Toral include conflictive issues in a mural dealing with Chilean identity and national history? And, how did Toral, an artist inspired by politics, deal with national identity and its demand for unity when faced with a divisive and traumatic history? Is the representation of divisive events in MVN somehow an awkward selection for a visual representation of national history? In order to answer this questions, this analysis will mostly draw on concepts and methodologies from Laclau and Mouffe's Postmarxist Discourse Theory and further developed by the Essex School of Discourse Analysis (Carpentier and Spinoy (eds) 2008; Howarth and Stavrakakis 2000; Laclau 1990; 1994; Laclau and Mouffe 1985; Mouffe 2001; 2013; Stavrakakis 1999; 2007) and visual and cultural analyses from the field of Cultural Studies (Hall 1991; 1993; 1996; 1997; Fiske 1990). Throughout my interpretive analysis I first examine the interconnectedness of meaning-making and social and political context and, second, the tension between the realm of the political -or antagonism- and the realm of hegemonic politics -or order- as explored by Chantal Mouffe (2001; 2013) to gain a deeper understanding of the work of art and its representation of Chilean history and identity.

The analysis of works of art from Mouffe's agonistic perspective, based on the ontological distinction between the political and politics, seems to hold great promise. Whereas politics refers to the organization of human existence through practices and institutions, the

2. There is also a history of Mexican muralism in Chile. For instance, David Alfaro Siqueiros was in exile in Chile between 1941 and 1942. In this period, he made the marvelous *Mural de la Escuela México* in the Chilean city of Chillán. Later, between 1964 and 1965, another Mexican master, Jorge González Camarena, produced the brilliant 300 m² mural *Presencia de América Latina* in the Casa del Arte at the Universidad de Concepción. These are examples of early influences of Mexican *muralismo* on generations of Chilean artists.

political signals the ontological dimension of antagonism inherent in the social. Because antagonism is inherent in the social and is also irreducible, the distinction between political and non-political practices—including artistic practices—loses its meaning (Mouffe 2001; 2013). Any artistic practice can be politicized because the dimension of antagonism has no specific place in the social and can be reactivated and potentially manifest itself in any relation (Mouffe 2001: 100; see also Mouffe 2013). Hence, every form of artistic practice either contributes to reproducing the given common sense—and in that sense is political—or contributes to its deconstruction or critiques it.

Cultural and artistic practices frequently result in the expression of collective traumas, fantasies and anxieties unexpressed in other fields. This is a good reason for analyzing visual expressions of discourse and social antagonism. Such an analysis is especially fruitful for exploring the affective dimension of discursive meaning-construction, which frequently rests upon a fantasy structure. As Lacanian psychoanalysis teaches, fantasy—although symbolically structured—stems from the realm of images, the Imaginary. Phantasmatic visual expressions—like those in the panel *Los Conflictos*—provide easier access to the passions and traumas involved in discourse and identity formation. Furthermore, because of its explicit fantasmatic contents, MVN may offer a privileged access to the comprehension of social antagonism in Chile. In our agonistic perspective, society and social agents lack any essence, and their regularities consist merely of the relative and precarious forms of meaning fixation—or articulation in Laclau and Mouffe's vocabulary—which accompany the establishment of a certain symbolic order and social hegemony. This analysis blazes a trail for elaborating a new concept of meaning-making based on articulation, with the overdetermined character of social relations as its starting point (Laclau & Mouffe 1985: 98). Making this aspect our starting point allows us to build a social theory that views the construction of meaning as a political process, combining articulation and discursive hegemonization. With regards to the formation of identity, different post-Lacanian perspectives have also taken an anti-essentialist stance. For instance, Stuart Hall, in his classic "Who Needs Identity?" observes that the demand for identification originates in the subject of the lack. Similarly, Laclau (1994: 3) wrote that "one needs to identify with something because there is an original and insurmountable lack of identity".

If it is true that, on the one hand, meaning-making is an open-ended and uncertain process of discursive hegemonization (Laclau 1990; Laclau & Mouffe 1985) and, on the other hand, that the identity of social agents and national collectives is marked by a constitutive void or lack (Laclau 1994; Stavrakakis 1999; 2007), then researchers of national identity should take contingency seriously, connecting the ontological premises of anti-essentialism and anti-foundationalism with an ontic questioning of empirical problems (Laclau 1990; 2004; Glynn & Howarth 2007). With this in mind, I have focused my efforts on the question of identity formation and the lack in Chilean national identity, rather than on defining Chilean identity as pre-given cultural entity. For this purpose, elements of Lacanian theory have proved helpful. Therefore, rather than stressing commonalities, I have tried to pay particular attention to the constitutive role of the divisions, traumas and conflicts that seem to tear Chilean national identity apart, as represented by Toral.

In what follows, I analyze in some detail a particular section of Toral's mural, the panel *Los Conflictos* (The Conflicts). As suggested by its title, this panel deals with a series of political conflicts of Chilean republican history. By doing so, I pay particular attention to the discursive representation of the military coup of September 11, 1973, and the trace of a surprising selection made by Toral of a quote he attributes to Bertoldt Brecht. At first glance, this text would seem an awkward selection for a pictorial discourse on Chile's national identity and collective memory. However, as I will argue, it both conceals and visibilizes a trace of Chilean identity. As will be argued below, the representation of *La Moneda* under fire and Brecht's text (and its trace) reflect the irreducible dimension of antagonism at the heart of Chilean national identity.

2 The breakdown of democracy and the idea of national reconciliation in *Memoria Visual De Una Nación*

Toral's mural is neither a juxtaposition of clichés nor an attempt to sustain a myth of cultural coherence. Toral sees Chilean national identity as the result not only of shared values, experiences, and origins, but also of unsolved traumas relating to antagonism, conflicts and divisive experiences. From this perspective, national identity can be seen as a combination of shared elements and values on the one hand, and antagonism and divisive "points of concern" (Laitin 1988) on the other. The panel *Los Conflictos* presents a series of historic social cleavages, social problems and worries that constitute shared points of concern for the whole society (see Figure 1). Among these, the dictatorship-democracy cleavage, past human rights violations and their legacies, class conflict and the so-called "social question", are especially relevant for the following reason: the formation of Chilean identity is not only a contentious process, but also an impossibility insofar as these deep social antagonisms prevent its constitution as a fully reconciled community (on antagonism and identity see Laclau and Mouffe 1985; Laclau 1990; 1994). It would seem productive, then, to understand identity as being constitutively split because it is based on a constitutive lack (Laclau 1994). Nevertheless, because void is unbearable the lack at the heart of identity must be filled through concrete processes of identification. This necessity – impossibility dialectic in the formation of identity is expressed visually in MVN.

Toral's remarks that MVN represents scenes that have divided the Chilean people throughout their history allow us to infer that he shares the above intuition regarding identity. In the past, Toral wrote the following about his deeply felt need to represent the most traumatic and divisive events of Chilean history: "It was impossible for me to avoid certain episodes and events that were sad for our country. Those episodes are real, they happened, and if left aside, what is represented would not be Chilean history at all, but rather a fairy tale." (Toral n.d.).

MVN does not avoid the representation of violent and bloody events, tragic divisions that Chileans have inherited and that tear them apart, despite the fact that "they are all citizens of a common land in which they should live in peace" (Toral 1999a). MVN expresses the tension inherent to identity between the fantasy of community plenitude on

the one hand and its traumatic elements on the other. In other words, this tension expresses the impossibility of fullness faced by Chilean identity.

The experience of nationality and identity in Chile is particularly traumatic, due to its past rich in conflicts that still divide the population (Coloma 2011; Huneuss 2003). The northwestern panel of Toral's mural, named *Los Conflictos* (*The Conflicts*) mainly deals with political conflicts from the history of the Chilean Republic (Figure 1).

Is this a proper representation of the dimension of antagonism? Images of pain and suffering in red and dark colors are predominant. Besides Toral's talent as a muralist, his affinity with the sensibility of expressionism means that he is eminently suited to represent such events through human experiences, emotional feelings and their deeper meanings.³ His painting contains references to Goya's *Caprichos* and other Goya paintings, such as *El tres de Mayo de 1808: los fusilamientos en la Montana del Príncipe Pio* as evidenced by the composition of the section on the execution of Portales by firing squad. Similarly, Picasso's *Guernica* and Eisenstein's 1925 film *The Battleship Potemkin* are alluded to in the frieze *La Masacre de Santa María de Iquique* (*The Massacre of Santa María de Iquique*). There is also a possible link to neo-expressionist painters such as Helmut Middendorf and his images of bombed cities—particularly in the *La Moneda en Llamas* section. Another reference are the murals and early works of Ecuadorian painter Oswaldo Guayasamin, with their emphasis on deeply human feelings like suffering and anger—for example in his collections of giant and harrowing hands and faces. Last but not least, are the connections with Fritz Lang's 1927 film *Metropolis* in the section *Vida y muerte en las minas del Carbón* (*Life and Death in the Coal Mines*), where alienated and exploited workers are depicted in forms reminiscent of Lang's work. Besides these citations of the history of the visual arts, the section on the bombing of the *La Moneda* palace – the seat of the Chilean Government and President - is evocative of certain widely disseminated photographs of the September 11, 1973 military coup.

3. Here, I consider expressionism as an artistic sensibility rather than as a proper avant-garde movement prototypical of the 20th century.

Figure 1. Panel *Los Conflictos*

2.1 The work of representing a divisive event through imagery

In my interpretation, MNV does not signify the 1973 coup itself, but rather a representation of the event. Instead of attempting the impossible depiction of the "objective" event, it seems to me that well-known photographs and videos were used as sources for the mural. Common sense assumes that photographs, due to their iconic character, have a straightforward meaning. As Fiske (1990) stated, the photographic image tends to elude the contingency of meaning. Its realism seems to guarantee its objectivity as a mirror of reality, reflecting it truthfully, honestly, and without intrusion. In reality, however, the photographic text is entwined in intertextuality, therefore its meaning is unfixed. The meaning of the photograph is contingent, open to interpretation, and therefore also to political intervention. In short, the photograph has no true and unique meaning. Truth claims regarding the interpretation of the photographic image are no more than strategic moves, attempts to hegemonize its meaning. As Stuart Hall (1991: 152-3) stated:

In any event, the search for their "essential Truth"—an original, founding moment of meaning—is an illusion. The photographs are essentially multiaccentual in meaning. No such previously natural moment of true meaning, untouched by the codes and social relations of production and reading, and transcending historical time, exists.

Political interventions concerning images and photographs usually try to fix their meanings by anchoring them in wider discursive chains. This is precisely what has occurred with the pictures of the bombardment and subsequent burning of *La Moneda*. These have been interpreted in highly diverse ways. Consequently, the same image is given captions and headings by different people and groups that blatantly contradict each other. The website of a Chilean human rights organization based in Britain published the picture in question under the title: *11th of September: coup d'État*, and the same web site states: "In 1973, the military led by Augusto Pinochet overthrew the democratically elected government of President Salvador Allende, installing a military dictatorship that lasted until 1990." (Memoria Viva, n.d.).

A very different interpretation of the same image is provided by the Chilean Anti-Communist League: "La Moneda in flames: the only way to free the Nation from Marxism." (The Chilean Anti-Communist League, n.d.). This case illustrates the all-too-common experience of how different people and social groups interpret events, images and political events in dissimilar –sometimes even opposed–ways. This leads to the observation that what is usually taken to be objective reality is actually a social and discursive construct. In our example, the image of *La Moneda* acquires its meaning within a wider framework of signification. This is what some have named discourse (Hall 1991; 1997; Laclau 1990; 1993; Laclau and Mouffe 1985). Any such discourse provide people with "a viewpoint" that makes the world intelligible and our experience of it meaningful (Laclau 1993: 433). Furthermore, it is through discourse that people can describe the "totality of social life" (435). One should not confuse the commonsensical notion of discourse as speech or language with this rather technical meaning, which refers to the meaningful field that pre-exists and enables any single perception, thought or action. This notion of discourse goes beyond the distinction between the linguistic and the extra-linguistic (Howarth 2000, Laclau 1993,

(Laclau and Mouffe 1985). Through discourse, empirical objects, events and identities are constituted as discursive objects. Empirical discourses, such as those exemplified by the opposed interpretations of the 11 of September 1973, constitute historical frameworks of meaning constructed in contingent and conflictive political processes. Despite this, each discourse has a relatively "unified and coherent organization of meaning" (Sayyid & Zac 1998: 260). The September 11, 1973 event is discursively constructed either as the tragic end of Chilean democracy or as the nation's liberation from Marxism. Consequently, representations of this event in pictures or paintings depend on the structuring function of the discourse that signifies it.

Figure 2. Frieze 1973. Bombardeo de La Moneda

How does the structuring function of discourse work in this case? The contradictory interpretations of the photograph of the bombing of *La Moneda* are made possible by the openness of signs to a variety of discursive articulations (Evans & Hall 1999; Hall 1991). What we call reality, including social relations and the experienced world, is culturally mediated and therefore overdetermined. From this perspective, external entities or events are never given as independent essences with inherent meanings. Meaning arises only in a process of symbolical and imaginary mediation. Consequently, the 1973 coup has no inherent and objective meaning awaiting discovery. The multiple and often contradictory meanings one finds connected with it have been bestowed on it by discursive practices. Laclau and Mouffe (1985) provide a good theoretical account of signification through what they call articulation. Articulation is a recurrent discursive practice that aims to produce meaning, to signify. It takes place in a heterogeneous, amorphous and potentially infinite domain of signification called the field of discursivity (Laclau & Mouffe 1985: 111). Articulation links dispersed "elements" from that field and transforms them into "moments" belonging to a signifying chain that fixes their meanings. Laclau and Mouffe (1985: 105) defined articulation as "any practice establishing a relation among elements such that their identity is modified as a result of the articulatory practice." In other words, articulation frequently implies a form of redescription in which discursive elements are disarticulated from prior chains of signification, and appropriated from other discourses. Consequently, the results of articulation are fragile. The meanings it produces are unstable, partial and temporary, and remain open to new disarticulations/articulations. This feature of articulation is of paramount importance to understand the "nature" of the political, of politics and of hegemonic practice. In our case, the meaning of September 11, 1973 remains open to contestation, disarticulation and new hegemonic articulations.

In what regards to MVN, the image referring to the 1973 coup and the breakdown of democracy is significantly located in a central position in the *Los Conflictos* panel. In my view, the iconic nature of the image tends to determine or constrain its meaning. The bombing of the building seems to be used essentially as a metaphor for the breakdown of democracy. *La Moneda* is the heart of the executive branch and therefore symbolizes the core of the Chilean democratic institutions. The iconic representation of the burning palace is clearly inspired by the historic television images and photographs with which generations of Chileans have lived since 1973. This point is crucial because it makes the representation of the 1973 events strikingly different from that of other events depicted in the mural, most of which are situated in imaginary spaces. This representational strategy can be framed as an attempt to positivize and objectivize the discursive construction of the event so as to evade controversy.

In my view, however, the "objectivist" character of the representation does not make it neutral. It is not accidental that Toral's depiction of the event is not based on personal memories of the *La Moneda* bombing, but on widely disseminated and well-known images. In my view, this is coherent with the whole logic of his mural, which both derives from and strengthens the collective memory rather than the artist's personal and intimate recollections. There is certain iterability at work here (Derrida 1988; Culler 1982; Thomassen 2010). On the one hand, the pictorial representation of well-known photographic images

of *La Moneda* involves alteration through iteration (Figure 2). This iteration of the image ensures the impossibility of unpolluted repetition. On the other hand, this subtle distortion of popularized images is still recognizable through a "minimal remainder" (Derrida 1988: 53; Culler 1982; Thomassen 2010). Below I detail a few of these variations, beginning with the perspective. The panel presents a frontal view of a section of the façade. The scale, too, is modified. The image in the mural shows dramatic details of the bombing in a close-up rather than the usual panoramic view of explosions, smoke, and dust seen from a side angle. Another intervention has to do with the representation of the jet fighters. No photographic representation exists showing the planes and the building together, because the distance between the two was too great. However, everyone remembers the documentary images of fighter planes approaching the civic area of Santiago's city center. Here, the building is brutally attacked by obscured aircraft, resembling black hawks or lightning. A third variation is the dramatization of the image through the collapse of the flagpole. I contend that the falling flag symbolizes the pain of the Chilean nation and the collapse of its democracy. It can also symbolize the end of an era of institutionalized popular progressivism in Chilean politics.

In addition to these interventions, we should also consider the symbolic role of the hands surrounding the representation of *La Moneda* in the panel. Most of them are folded in prayer or shaking other hands (see Figure 1). The folded hands appeal to a religious code to express hope for national reconciliation. The hand with the raised finger can be traced back to Leonardo da Vinci's famous and ambiguous St. John the Baptist and to other religious paintings in which the main character points to the mystery of Heaven. Another Christian symbol is that of the Hand of God. Furthermore, the hand gesture on the left is clearly inspired by the typical representations of the Lord of Divine Mercy. The mural refers to the conflicted Chilean reality and the fundamental division of its people and, at the same time, the universal task of building a civilization characterized by peace and happiness. The fantasy of national reconciliation seems therefore to be the main theme of the section. The reconciled nation is evoked through a permanent presence through absence. Moreover, the representations of these painful events from Chilean history can be read as a national narrative transcending the particularities of each event when we oppose the divisions they evoke with the imaginary scenario of a reconciled Chile. Here we find a quasi-religious concept of sociopolitical reconciliation. In contrast with the strictly religious meaning of reconciliation, which also drew on the idea of unity, reconciliation here mainly means peace as a sublime state in which antagonism is overcome. This is neither an accident nor a representation typical of Toral alone. Both religious (Silva 1986) and political leaders (Aylwin 1992; Foxley 2003) extensively used religious symbols and figures of unity and reconciliation when speaking of the re-democratization of Chile during the 1980s and 1990s. As opposed to Paul's reduction of all social differences, the image here is of a state of peace, achieved through moral improvement.⁴ As in the Reign predicted by Isaiah, differences do not disappear. What changes is the logic of the

4. "There is neither Jew nor Greek, there is neither bond nor free, there is neither male nor female: for ye are all one in Christ Jesus" (Galatians, 3, 28).

interactions therein.⁵ Toral's view privileges the hope for tolerance (utopia?), rather than the impossibility of social homogeneity. These symbols and signifiers of reconciliation and consensus function as nodal points (Laclau & Mouffe 1985) or empty signifiers (Laclau 1996) that structure and join otherwise isolated and contentious elements. In this particular case, these empty signifiers/nodal points are supported by a particular fantasy: the fantasy of the wholeness and plenitude of the Chilean (national) community. This fantasy of fullness of the national community offers individuals strong emotions and affects with which to identify, and it is this affective dimension of discourse that explains the effectivity of its ideological grip.

Even authoritarian regimes, such as Pinochet's government, offer some meanings for the community's identification. Generally, it can be said that Chilean authoritarianism aimed to put an end to uncertainty, insecurity, and disorder that preceded during the revolutionary government of President Allende. Consequently, the promotion of order and national values formed the basis of attempts by the Pinochet dictatorship to legitimate itself (Cuevas 2014). During the post-authoritarian period, fear both of the disorder of the recent revolutionary past and of repression from Pinochet's dictatorship were the backdrop for the elite's consensual politics and discourse of national reconciliation. As noted by a former minister of defense of the time, trauma was the underlying motivation behind the so-called "lessons from history" (Fernández 1998). The stability of the new democracy, social peace and governability required the elite to learn those lessons to make a new politics of national consensus possible, to allow a difficult merging of economic progress and social peace in a society divided by its past (Boeninger 1997). Does Toral offer the viewers of MVN a similar discourse on consensus? In my opinion, MVN presents an ambivalent narrative, typical of an open work of art that raises more questions than it answers.

For instance, the *Los Conflictos* panel assembles discursive elements and symbols from different and sometimes contradictory ideological narratives (Figure 1). It refers to the execution by firing squad of 19th century conservative ideologue and Minister Diego Portales—but also the mass slaughter of native people in southern Chile and of saltpeter miners and their families in the northern Atacama desert in Santa María de Iquique, to inhuman exploitation in the coal mines and political prosecution under the *Ley Maldita* (Damned Law), which banned the Communist Party and was used to prosecute leftist leaders. The way Portales is represented, the dimensions he is given, his hieratic posture, and the placing of a spiritual force at his side suggest his superior nature. Traditional historiography portrays Portales as the ideologue of the so-called Conservative Republic (Edwards 1936; Vial 1981-1987). Most other episodes in the panel are central to Marxist or anti-oligarchic historiography (Villalobos 1980; Vitale 1993-1998; Vitale et al. 1999). The reference to the 1891 civil war and the suicide of President Balmaceda is more ambiguous, because these events have been articulated by both elite and anti-oligarchic narratives. Placed in the context of this contradictory selection of events and an ambiguous interpretation of

5. "The wolf also shall dwell with the lamb, and the leopard shall lie down with the kid ... They shall not hurt nor destroy in all my holy mountain ..." (Isaiah, 11, 6-9).

history, the frieze 1973. *El Bombardeo de La Moneda* (1973. The Bombing of La Moneda) tends, in my view, to be framed by an anti-oligarchic narrative.

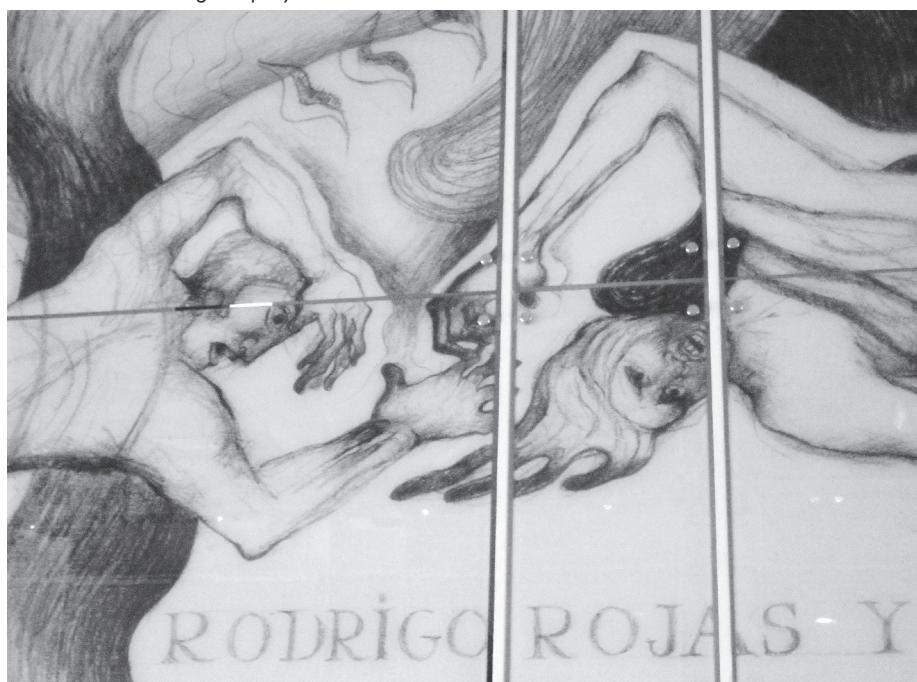
Despite the symbols of reconciliation (hands) surrounding the images of suffering, the *Los Conflictos* is evidently a controversial panel (Figure 1). It should be remembered that the unveiling of the Western half of MVN took place in the beginning of 1999, in a conjuncture of extreme political polarization over Pinochet's legacy during his detention in London. Thus, the unveiling of the mural was met with virulent criticism, especially from a number of right-wing leaders.

During my research of MVN, I was able to talk to two people involved in the production of the mural who mentioned the fact that the most controversial frieze, entitled 1986. *El Martirio de Rodrigo Rojas y Carmen Gloria Quintana* (1986. The Martyrdom of Rodrigo Rojas and Carmen Gloria Quintana), was withdrawn just before opening. This frieze represented one of the most horrifying acts of repression during the dictatorship: the burning alive by the secret police of two university students who were taking part in a protest against Pinochet's government in 1986. Arguably, the divisive content of the frieze would have made the controversy around Pinochet's fortune in England even harsher. My two informants told me that only after indirect pressure by the democratic government led by President Eduardo Frei Ruiz-Tagle did Mario Toral agree to voluntarily withdraw the frieze.

Figure 3. Frieze 1973. Bombardeo de La Moneda and text attributed to Bertolt Brecht

Figure 4. Detail of the blueprint of the withdrawn frieze 1986.
El Martirio de Rodrigo Rojas y Carmen Gloria Quintana

Interestingly, the artist decided to replace the controversial frieze with a somewhat strange selection of a text that he attributes to Bertolt Brecht (Figure 3). The text, placed under the frieze 1973. *Bombardeo de La Moneda*, deals with the unintended consequences of modernity and the absurdity of material progress incapable of making humans happier and freer. In my interpretation, the replacement of the frieze 1986. *El Martirio de Rodrigo Rojas y Carmen Gloria Quintana* was aimed at avoiding an even greater controversy around the human rights violations perpetrated during the dictatorship at a time when the whole world was paying attention to the dictator's fortunes and the Chilean process of democratization. The nature of this operation was functional to consensual politics and the systematic reproduction of oblivion. Nevertheless, the abstract and somehow decontextualised text selected by the artist retains the subtracted meaning of the controversial frieze in the form of a "trace" (Culler 1982; Derrida 1997).

The reasons for this controversy went far beyond the Pinochet affair. The mural stirred up memories of fearful times. Fear was a condition, a result and a justification of the military coup and the new regime's subsequent consolidation. As we saw above, some view military authoritarianism as a response to the threat of revolution and communist takeover. For others, this fear was the result of military repression and political persecution. Only a decade later was a blueprint of the withdrawn frieze given by Mario Toral to the Museum of Human Rights located in Santiago (Figure 4). Yet the controversial history of the frieze remains untold and unconfirmed by the artist.

3 Discussion and Conclusion

As explained in the preceding pages, Toral's concern in MVN is with the constitution of a Chilean Nation, understood as a collective of persons endowed with rights and sharing the same land as their homeland. Although a united and reconciled Chilean nation is an impossibility, it remains a strong aspiration with which Chileans tend to identify. Toral exposes these deep tensions in Chilean identity. Indeed, MVN represents this impossible aspiration towards fullness as the plenitude of the nation.

Thus, the major political achievement of Toral's northern panel is its critical exposé of the predominant political discourse, which emphasizes the idea of Chile as a homogenous society and a unified and monolithic nation. In contrast, Toral's representation of Chilean national identity stresses conflict and division. His work intervenes in the struggles over, among other things, the history of Chilean democracy, the role of oppression and social struggles, the role of key figures in the history of the republic and 1973 coup. In doing so, Toral acts as a negotiator between the dominant conservative historiography and counter-hegemonic leftist versions of the past. In Toral's representation, Chilean cultural identity is best understood as the provisional result of a conflictual process. The term reconciliation presupposes the existence, at a given time in the past, of a unity that was broken. Although this moment may be purely fictional, it can have real discursive effects. Thus, it can be said that Chilean contemporary identity is built not only on the basis of shared elements in fantasies surrounding Chilean national identity, but also on the basis of the conflicts, divisions, traumas and antagonisms that constitute key divisive points in Chilean national

culture—which is exactly what we might expect when considering the question of identity formation from the point of view of contemporary Lacanian theory (Laclau 1994; Laclau & Zac 1994; Stavrakakis 1999; Žižek 1990; 1994). The traumatized Chilean society requires the fantasy of a national reconciliation to keep itself together.

The *Memoria Visual de una Nación* mural fosters and encourages a complex reading of recent Chilean history. It strategically uses symbols and images of past divisions, as well as images and symbols of reconciliation and consensus. The latter function as nodal points/empty signifiers in structuring meanings (Laclau & Mouffe 1985; Laclau 1996). The efficacy of such symbols depends on a structuring fantasy that acts as a framework for images and concepts of unity, harmony, nation, republican values and national identity. These signifiers are embedded in discourses that provide the meanings for the images they evoke. Moreover, a certain economy of enjoyment exists, drawing on fantasy to support these meanings. The quasi-religious images of reconciliation suggested by hand gestures are what reunites the Chilean nation. They represent national unity, as a state in which divisions have been overcome, built on a fantasy of harmonious unity of the nation as a whole. This leads to the construction of an imagined community that attempts either to eclipse the dimension of social antagonism or to reconcile it in an imaginary scenario. Still, the images of the mural visibilize social antagonism, and present it as constitutive of Chilean identity and history. The presence of an enemy of the Chilean community is still implied. In *Los Conflictos*, the threat to the phantasmatic scenario mentioned above is precisely internal conflict, the split in the identity of the Chilean nation, the divisive events of the past and the possible reappearance of such divisions in times to come. The solution to this threat is a phantasmatic reconciliation, the hope for which is suggested by the images of the hands, which suggest the potential for overcoming conflict through reconciliation. They point to the idealized scenario of the reconciled nation as an imagined community. Consistent with evidence collected in previous research, I have found here that contemporary discourses on democratization, nation and identity in Chile prove to be highly intertwined. Indeed, the signifiers reconciliation, forgiveness, social peace, unity and consensus, and narratives about wounds in the soul of the nation, about learning the lessons from the past, and about the need to overcome conflict,—all of which were key themes of the elite discourse of the 1990s—are also very evident in the panel *Los Conflictos*, albeit transcoded into a visual register.

References

- Alexander, Jeffrey (2012): Trauma. A Cultural Theory. Malden, MA: Polity Press.
- Althusser, Louis (1969): Marxism and Humanism. In L. Althusser, *For Marx*: 221-231. London: Allen Lane/The Penguin Press.
- Althusser, Louis (2000): Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation). In S. Žižek (Ed.) *Mapping Ideology*: 100-140. London: Verso.
- Archer, Margaret (1997): *Cultura y Teoría Social*. Nueva Visión, B.A.
- Aylwin, Patricio (1992): *La Transición Chilena: Discursos Escogidos 1990-1992*. Santiago de Chile: Andrés Bello and Secretaría de Comunicación y Cultura, Ministerio Secretaría General de Gobierno.

- Boeninger, Edgardo (1997): *Democracia en Chile: Lecciones para la Gobernabilidad*. Santiago: Editorial Andrés Bello.
- Bragassi, Juan (n.d.): *El Muralismo en Chile: Una Experiencia Histórica para el Chile del Bicentenario*. http://www.memoriachilena.cl/602/articles-123178_recurso_2.pdf. (Downloaded on June 22, 2015).
- Carpentier, Nico and Spinoy, Erik (2008): *Discourse Theory and Cultural Analysis: Media, Arts and Literature*. New York: Hampton Press.
- Chilean Anti-Communist League, The (n.d.): <http://www.geocities.com/CapitolHill/Congress/1770/11-september-1973.html>. (Downloaded on February 2, 2008).
- Culler, James (1982): *On Deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism*. New York: Cornell University Press.
- Cuevas, Hernán (2014): *Discurso Militar e Identidad Nacional Chilena*. Polis. Revista Latinoamericana, Vol. 13, Nr. 38: 467-498
- Campbell, Bruce (2003): *Mexican Murals in times of Crisis*. Tucson: University of Arizona Press.
- Debord, Guy (1977): *The Society of the Spectacle*. New York: Zone Books.
- Derrida, Jacques (1988): *Limited Inc*, Evanston.
- Derrida, Jacques (1997): *Of Grammatology*, 2nd ed. Trans. Gayatri Chakravorty Spivak. Baltimore & London: Johns Hopkins University Press,
- Eco, Umberto (1999): *Obra Abierta*. Barcelona: Ariel.
- Edwards, Alberto (1936): *La Fronda Aristocrática en Chile*. Santiago: Ediciones Ercilla.
- Evans, Jessica and Hall, Stuart (1999): *What is Visual Culture?*. In J. Evans and S. Hall (Eds) *Visual Culture: The Reader*: 1-8. London: Sage.
- Fernández, Mario (1998): *El Sistema Político Chileno: Características y Tendencias*. In C. Toloza and E. Lahera (Eds.): *Chile en los Noventa: 27-51*. Santiago de Chile: Presidencia de la República-Dolmen Ediciones.
- Fink, Bruce (1995): *The Lacanian Subject: Between Language and Jouissance*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Fiske, John (1990): *Introduction to Communication Studies*, 2nd ed. London: Routledge.
- Folgarait, Leonard (1998): *Mural Painting and Social Revolution in Mexico, 1920-1940: Art of the New Order*. Cambridge: CUP.
- Foxley, Alejandro (2003): *El Alma de Chile. La Segunda* - September 12.
- Fundación Futuro (2003): *A 30 Años del Golpe Militar. Estudio de Opinión*, http://www.fundacionfuturo.cl/estudios_pub.php?id=35&valor=1. (Downloaded on February 2, 2005).
- Glynos, Jason (2001): *The Grip of Ideology: A Lacanian Approach to the Theory of Ideology*. *Journal of Political Ideologies*, 6 (2): 191-214.
- Glynos, Jason and Howarth, David (2007): *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*. London: Routledge.
- Gonzalez, Alicia M. (1982): *Murals, fine, popular or folk art?* *Aztlán: a Journal of Chicano Studies*, 13 (1-2): 149-163.
- Hall, Stuart (1991): *Reconstruction Work: Images of Post-war Black Settlement*. In J. Spence and P. Holland (Eds.): *Family Snaps: The Remaining of Domestic Photography*: 152-164. London: Virago.
- Hall, Stuart (1993): *Encoding, Decoding*. In S. During (Ed.) *The Cultural Studies Reader*: 507-517. London: Routledge.

- Hall, Stuart (1996): Introduction: Who Needs Identity?. In S. Hall and P. Du Gay (Eds.): *Questions of Cultural Identity*: 1-17. London: Sage.
- Hall, Stuart (1997): The Work of Representation. In S. Hall (Ed.) *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*: 13-64. London: Sage Publications in association with the Open University.
- Howarth, David and Stavrakakis, Yannis. (2000): Introducing Discourse Theory and Political Analysis. In D. Howarth et al. (Eds.): *Discourse Theory and Political Analysis: Identities, Hegemonies, and Social Change*: 1-23. Manchester: Manchester University Press.
- Huneeus, Carlos (2003): Chile, Un País Dividido. La Actualidad del Pasado. Santiago: Catalonia.
- Laclau, Ernesto (1990): *New Reflections on the Revolution of our Time*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto (1993): Discourse. In R. Goodin and P. Pettit (Eds.): *The Blackwell Companion to Political Philosophy*: 431-437. London: Blackwell.
- Laclau, Ernesto (1994): Introduction. In E. Laclau (Ed.): *The Making of Political Identities*: 1-8. London: Verso.
- Laclau, Ernesto (1996): Emancipation(s). London, New York: Verso.
- Laclau, Ernesto (2000): Identity and Hegemony. In J. Butler et al. (Eds) *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*: 44-89. London: Verso.
- Laclau, Ernesto (2004): Glimpsing the Future: A Reply. In S. Critchley and O. Marchart (Eds) *The Laclau Reader*: 279-328. London: Routledge.
- Laclau, Ernesto and Mouffe, Chantal (1985): *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto and Zac, Lilian (1994): Minding the Gap: The Subject of Politics. In E. Laclau (Ed.): *The Making of Political Identities*: 11-39. London: Verso.
- Laitin, David (1988): Political Culture and Political Preferences. *American Political Science Review*, 82 (2): 589-593.
- Lechner, Norbert (1990): Hay Gente que Muere de Miedo. In N. Lechner (Ed.): *Los Patios Interiores de la Democracia*: 87-101. Santiago: FCE.
- Lira, Elizabeth and Loveman, Brian (1999): Derechos Humanos en la Transición 'Modelo': Chile 1988-1999. In P.Y. Drake and I. Jaksic (Eds.): *El Modelo Chileno: Democracia y Desarrollo en los Noventa*: 339-374. Santiago: LOM.
- Memoria Viva (n.d.) <http://www.memoriaviva.com/> (Downloaded February 2, 2005).
- Mouffe, Chantal. (2001): Every Form of Art has a Political Dimension. Chantal Mouffe interviewed by Rosalyn Deutsche, Branden W. Joseph and Thomas Keenan. *Grey Room* 2 (Winter 02): 98-125.
- Nichols, Bill (1985): The Analysis of Representational Images. In J. Corner and J. Hawthorn (Eds.): *Communication Studies: An Introductory Reader*: 43-68. London: Edward Arnold.
- Plummer, Ken (1995): *Telling Sexual Stories: Power, Change and Social Worlds*. London, New York: Routledge.
- Saúl, Ernesto (1972): *Pintura social en Chile*. Santiago: Quimantú.
- Sayyid, Bobby and Zac, Lilian (1998): Political Analysis in a World without Foundations. In E. Scarborough and E. Tanenbaum (Eds.): *Research Strategies in Social Sciences: A Guide to New Approaches*: 249-267. Oxford: Oxford University Press.
- Silva, Patricio (1999): Collective Memories, Fears and Consensus: The Political Psychology of the Chilean Democratic Transition. In K. Koonings and K. Kruijt (Eds.): *Societies of Fear: The Legacy of Civil War, Violence and Terror in Latin America*: 171-196. London: Zed Books.

- Silva, Raúl. (1986): *El Alma de Chile*. Santiago, Chile: Cieplan.
- Slack, J.D. (1996): The Theory and Method of Articulation in Cultural Studies. In D. Morley and K.H. Chen (Eds.): *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*: 112-127. London, New York: Routledge.
- Stavrakakis, Yannis (1999): *Lacan and the Political*. London: Routledge.
- Stavrakakis, Yannis (2007): *The Lacanian Left. Psychoanalysis, Theory, Politics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Strasma, M. (2003): History in its Walls: La Moneda, Memory, and Reconciliation in Post-authoritarian Chile. Paper presented at FLACSO Chile, 5th of August 2003.
- Thomassen, Lasse (2010): Deconstruction as Method in Political Theory. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* (ÖZP), 39 (1): 41-53
- Toral, Mario (1999a): *Memoria Visual de una Nación*. Metroarte.
- Toral, Mario (1999b): El Grandioso Mural Incomodo de Mario Toral. Interview with José Miguel Varas. *Rocinante*, 2 : 7.
- Toral, Mario (2002): *Memoria Visual de una Nación*. Santiago: Editorial Planeta, Biblioteca del Bicentenario.
- Toral, Mario (n.d.): *Memoria Visual de Una Nación*, Website Philips <http://www.philips.cl/artephilips/autores/toral.htm>, (28-03-2007).
- Vial, Gonzalo. (1981-1987): *Historia de Chile (1891-1973)*. 4 Vols. Santiago: Santillana del Pacífico.
- Villalobos, Sergio (1980): *Historia del Pueblo Chileno*. Santiago: ICHEH.
- Vitale, Luis (1993-1998): *Interpretación Marxista de la Historia de Chile*. 6 vols. Santiago: Lom.
- Vitale, Luis et al. (1999): *Para Recuperar la Memoria Histórica: Frei, Allende y Pinochet*. Santiago: Lom.
- Žižek, Slavoj (1990): Beyond Discourse Analysis. In E. Laclau (Ed.) *New Reflections on the Revolution of our Time*: 249-260. London, New York: Verso,
- Žižek, Slavoj (1994): Introduction: The Spectre of Ideology. In S. Žižek (Ed) *Mapping Ideology*: 1-33. London: Verso.

Author's data:

Hernán Cuevas Valenzuela (PhD, Essex University).
 Adjunct Researcher, INAP, Universidad de Chile, Santa Lucía 240, Santiago de Chile, Chile
 Email: hernan.cuevas@iap.uchile.cl; hcuevasster@gmail.com

Ana Tominc

COOKING ON SLOVENE NATIONAL TELEVISION DURING SOCIALISM: AN OVERVIEW OF COOKING PROGRAMMES FROM 1960 TO 1990

ABSTRACT

This article gives a brief historical overview of cooking programmes broadcast on TV Ljubljana between 1960 and 1990 that were mainly produced in Slovenia. From the famous chef Ivan Ivačič in the early 1960s through "Vegeta's kitchen" in the 1970s to a children's cooking show, Lonček, kuhaj [Little pot, cook!] in 1990, I analyse the contents of these shows and demonstrate their thematic variation. I also place them in their historical context, especially in terms of socialist television. Cooking shows, which were not only a source of knowledge about new equipment, ingredients and cooking techniques, also revealed to the audience during socialism a different lifestyle, tastes and manners, making television one of the important contributors to the idea of the community, either as a class or nation. Despite this, compared to contemporary cooking shows, the genre of the time remains directed towards education, a feature generally not dissimilar to cooking shows in non-socialist contexts.

KEYWORDS: cooking shows, socialism, television, Ivan Ivačič, Vegeta

Kuhanje na slovenski nacionalni televiziji v socializmu: pregled kuharskega programa med 1960 in 1990

IZVLEČEK

Članek prinaša krajsi zgodovinski pregled kuharskih oddaj, ki so bile predvajane na TV Ljubljana med 1960 in 1990 in večinoma producirane v Sloveniji. Od slavnega kuharja Ivana Ivačiča v začetku 1960-ih, prek "Vegetine kuhinje" v 70-ih do otroške kuharske oddaje Lonček, kuhaj leta 1990 vsebinsko analiziram in prikažem tematsko raznovrstnost teh oddaj ter jih umestim v njihov zgodovinski kontekst, tudi v smislu socialistične televizije. Kuharske oddaje, ki niso bile le vir novega znanja o pripomočkih, sestavinah in tehnikah kuhanja, so gledalstvu v socializmu predstavljale drugačen življenjski slog, okuse in obnašanje, s čimer je televizija hkrati soustvarjala tudi zavednost skupnosti, tako razreda kot naroda in nacije. Kljub temu gre v primerjavi z današnjimi kuharskimi šovi za bolj v

izobraževanje usmerjen žanr, v glavnem podoben tistim, predvajanim v nesocialističnih kontekstih v istem časovnem obdobju.

KLJUČNE BESEDE: Kuharske oddaje, socializem, televizija, Ivan Ivačič, Vegeta, TV Slovenija

1 Introduction¹

Today, television cooking lurks from our television screens every hour of the day; as we increasingly have an opportunity to watch global TV channels such as Food Network with 24 hours broadcasting of celebrity chefs, cooking shows and food advertising, Signe Rousseau's (2012: xix) question – "Do you remember when chefs just cooked?" – may be more pertinent than ever. Many will still remember the days when television cooking show came once a week and, due to lack of recording devices, those interested to watch had to adjust their lives to fit around the TV schedules. TV chefs entertained, but primarily taught audiences how to cook, how to behave and, most importantly, how to be modern; in the post-war time when television screens spread across Europe, watching TV became a way of acquiring (*petit-bourgeois*) distinction (Bourdieu 1984) especially in light of the power of television in stirring social, cultural and political change (Williams 1974).

Yet, as Rousseau (2012) aptly argues, despite such educational beginnings, television cooking from the 1990s onward tended to turn from being educational towards being entertaining as food has increasingly become cooked – and represented – "for your viewing pleasure" and for satisfying the audience's insecurities, fantasies, and desires (Adema 2000: 114). This is not to say that today's cooking shows no longer offer its audiences education about food and cooking – de Solier's (2013) study shows that this is not the case as many of those who cook for leisure do so based on knowledge they gain through television. Rather, it may be argued, today's food media is not so much about satisfying our desire for education about the everyday; instead, it is mostly an industry that offers escape from the everyday.

From the perspective of contemporary Slovene mediascape, especially television, which has undergone major changes since the late 1980s and today includes, similarly to other European contexts, a public broadcaster and a number of private television stations that offer viewers a range of imported as well as locally produced cooking shows with characteristics not dissimilar to those noted in other contexts, it may be salient to look back to the TV cooking of the 1960s, 70s and 80s, when cooking was largely educational, in particular within the context of socialist television. In line with much of recent studies that demonstrate the broader interlinking between the Western and Socialist televisions and the programme (cf. Mihelj 2012; 2014 and the references cited there) the Yugoslav cooking shows that were broadcast on the Slovene television form an important part of European television (cooking) history, which – while broadly studied in some Western countries such as the UK and US – have been largely, if not entirely, overlooked in the socialist,

---

1. This overview would not be possible without the kind assistance of the personnel of RTV Slovenia's Archive section, in particular Jožica Hafner and Jožica Leskovar, who offered invaluable help and advice during my research there. I am thankful for their time and assistance.

including Slovene, academic contexts. Some of this has to do with – until recently – a relative lack of interest in food-related research in the Slovene social sciences (although see, interesting but not TV oriented work on food by, e.g., Mlekuž 2008; Zevnik and Stanković 2011; Jezernik 2012; Slapšak 2013 to mention only those not cited elsewhere in this paper). This might have to do with, as some literature suggests, a perception of the topic as rather ‘feminine’ and, consequentially, a rather pejorative perception of food as an object of scientific study.²

Most of the data presented in this paper were gathered in the archives of RTV Slovenia in Ljubljana and, where published, also online. Not much recorder data remains from the early periods because a large part of broadcasting was live. Where recordings existed, tapes were later often reused because of cost and lack of recording materials; thus, the tracks that contained seemingly less important material were used for other recordings (Dušan Hren, personal communication, April 2015). The overview therefore also relies on other material, such as the filming notes and archive records, which are more readily available.

Despite these methodological limitations, the paper brings forward a modest attempt at an overview of material dedicated to television cooking education in the Slovene national television in socialism. The aim is to start a discussion about not only Slovene but also Yugoslav and broader socialist cooking on television from the perspective of not only its role in educating the nation, but also in terms of nation, class and taste-building as salient factors in shaping the post-war socialist consumers and, indeed, whole societies. Television cooking shows, as much recent literature demonstrates but cannot be reviewed here due to lack of space, has been much researched in terms of its potential to promote class lifestyle and provide cultural capital for the aspiring middle classes, where chefs are seen as ‘cultural intermediaries’ (Bourdieu 1984). That is, they are considered to be cultural authorities who shape their audience’s tastes (Strange 1998; Lewis 2008; Jontes 2014; Piper 2015, among others). Also, seeing food as an important part of the identity of the imagined community, i.e., nation, (Anderson 1983) such shows at the same time also build an idea of a broader community. For example, the audience could learn about the food that is not only supposed to be characteristic for “us” (i.e., “our national/regional dishes”), but also for “them” (“Serbian cuisine”) (cf. Volčič 2006; Mlekuž 2015). Hence, a question that may be asked in this paper is how did these shows on one hand educate the audience about new foods, dishes and techniques of cooking, while at the same time, promote an idea of a class lifestyle and, in some cases, build a national consciousness via food?

---

2. Cf. a media outcry at the topic of BA dissertation of Bojana Rudovič Žvanut in 2011, where even some members of the larger academic community suggested that to graduate on a topic of ‘burek’ is a “degrading of academic study” (Gruden 2011).

2 The beginnings: Home economics programme on TV Ljubljana

TV Ljubljana, which started its regular programme in October 1958, formed a common Yugoslav television (*Jugoslavenska radiotelevizija*) together with TV Zagreb and TV Belgrade until 1990, when it was renamed into RTV Slovenia (Pušnik 2010: 231). In the beginning, large percentage of production was imported from the West, a consequence of lack of experienced staff and funding. More programmes were produced at home during the 1970s and 1980s; however, through-out the socialist period, influence of Western television in Yugoslavia was significant (Mihelj 2012). While there are many similarities with Western television during this time, some differences remain; for example, non-gendered day slots with programmes which consisted of news, educational and children's programmes. Evening prime programmes were mainly meant for news and entertainment, programmes that could attract the widest audience (Mihelj and Huxtable 2015).

At the core of post-war public broadcasting – be it in the European West or the East – was the idea of television as an educator; for example, the Italian RAI and the British BBC, where Reithian values underpinned much of the programming as a means of enlightenment of the masses. Socialist authorities similarly saw this new technology as a pedagogic tool that could help with "mass cultural elevation", where people's preferences were not necessarily at the centre of programming choices (Mihelj 2012). Hence, in this vein, early TV Ljubljana dedicated much of its programme to topics related to cooking and home economics in general with an intention to improve not only homes, but also – in line with socialist ideology of gender equality – to "help the employed wife and (dis)unburden her of many home duties" (RTVSLO Archive 1959, N24/8). Much of this food programming functioned as a promoter of new, western middle class styles of life, behaviours and tastes: shows included topics like how and what to eat, how to be a good hostess, including, for example, how to present cutlery at the table or how to use newly introduced home appliances (e.g., an electric mixer, a vacuum cleaner), which started to become widely available in the early 1960s. From the mid-sixties, a special show entitled *Malo za vsakogar, nekaj za vse* [A little bit for everybody, something for all] was aired on TV Ljubljana featuring advice on such issues, for example, how to make sauerkraut, how to use juice maker and the special kind of glasses for preservation of fruit (the so called *patent kozarci*). The show offered also advice on other aspects of home maintenance and decoration: installation of radiators, cleaning of carpets, decorating the New Year's tree, washing the laundry in a machine, furnishing a modern kitchen and much more. Looking at these archive records from today's perspective, it is striking to learn how many new techniques, products and behaviours there were to get acquainted with in a relatively short span of time; it should not be surprising, then, that people at the time saw these new appliances that television introduced for the first time as "wonders of the modern household" (Pušnik and Starc 2008: 783). In a sense then, television offered "daydreaming consumerism", as it shaped desires for certain new objects, therefore fuelling socialist - but also foreign - industry (*ibid.*: 784).

Apart from introducing novelty, television also reported about events that took place across the country; therefore, it acted as a device of symbolic unification, providing to the

people a 'story of themselves'. Suddenly, via news or reportages from other parts of the country, audiences were now aware of their fellow citizens and "fellow viewers", including the ones they never would have been aware of before (Morley and Robins 1995: 66; Pušnik and Starc 2008: 785). Places that acted as centres of modernisation, such as schools and hotels, became popular venues for reporting about new (or simply newsworthy) food-related practices: a culinary exhibition of Hospitality School and Hotel in Ljubljana (1964) or Maribor (1967), and a reporting about community work, such as youth organisation of cooking courses (for example, in Gorečja vas on Dravsko polje in 1966), including those for "Gypsy women and girls" in 1963 (RTVSLO Archive 1963, N11/1).

3 Master Ivačič's Cooking advice: the first cooking show on the Slovene TV

The first chef to cook in a cooking show on the Slovene television was Ivan Ivačič, who, as Collins (2005: 73) finds for Julia Child cooking in the US at the same time, was "one of the first to present purely food-centred cooking show as opposed to homemaking show and /.../ a host-centred cooking show." In this sense, then, TV Ljubljana was entirely comparable to trends in the West. He sprang from one of the early TV family shows entitled *Družinska oddaja* [A Family Show], where he appeared occasionally as a food expert. As an "in-house chef" he also appeared in *TV Obzornik* in 1962, advising holidaymakers about holiday food on the Adriatic coast or what to cook when we "are not in a mood to cook" (RTVSLO Archive 1962, KF 1033).

In 1961, he started a show entitled *Kuharski nasveti* [Cooking advice]. This show, broadcast once a week live in the evening prime time at 6pm,³ was, like himself, hugely popular as he influenced and inspired a generation of women – and perhaps even men – in the kitchen. He prepared simple dishes, such as mashed potatoes, demonstrated more complex techniques, such as cooking and compiling of aspiks, and introduced dishes from other Yugoslav republics and from abroad, for example *sarma* and *vareniki* often to audiences who have never before seen how to prepare them 'correctly'. In the beginning, the shows were broadcast live from the TV Ljubljana's radio studio, which meant that despite two rehearsals, Ivačič, who was a professional chef, did not have much room for mistake. This, however, had its own advantages. Since he was forced to improvise at the unpredictability of live cooking, he, at the same time, demonstrated to the audience that he, like them, had to do with limitations of the available equipment. For example, as the water boiled over the pot or aspic would not go out of the mould as expected, he managed to control the situation well.⁴ In one of the shows, for example, where he prepares the Rus-

-
3. The programme of the 1960s during the week was organized in two blocks: the most of the week, except Tuesdays, when it was the day off, the morning programme was broadcast between 9am and 12pm while the afternoon block started between 3pm and 6pm and went on until 10pm or 11pm (Mihelj in Huxtable 2015).
  4. In the US, Julia Child faced similar limitations of live cooking with similar (positive) consequences for the construction of the TV persona (cf. Collins 2009: 71-80).

sian dish *vareniki*, he uses a part of the walnut mill as a square model to cut *vareniki* in a square shape, specifically acknowledging and commenting upon this simple adjustment that anyone could use at home (RTVSLO Archive, 1966, P 25/7).⁵

A comparison between the screenplay text and one of the actual recordings of the shows suggest that he mostly improvised, responding to situations as they occurred, despite having prepared the text in advance. In a rather conversational (unscripted) style, not common for the television of the time, he came across as the understanding cooking mentor who strived to chat through the many silences of the live transmission. In one of the shows, as he commented on having to wash dishes in a large bowl, he asked about availability of water in his viewers homes: "Today, we don't have any water here. Does this happen sometimes in your house too? (RTVSLO Archive 1968, P 153/7). In another episode, he pioneered – rather daringly for the time, but in line with socialist vision for the gender equality – the help of the husband in the kitchen, challenging gender roles and encouraging change (RTVSLO Archive 1968, P77/6). While demonstrating preparation of a Russian dish '*vareniki*', which appears to be a lengthy process, he says that this may be better done in a pair; hence "if your husband finds happiness in cooking, do not take this happiness away from him. Let him help you, right? When he gets used to it, he might start doing it himself."

In many ways, Ivačič was endearing, and his television persona communicated a sense of care for an average housewife who, he must have been aware of this through numerous letters he must have received, would have been carefully writing down his recipes in front of the television screen. This, however, was not always necessary, as similarly to modern chefs, Ivačič's relationship with his audience extended also to other platforms, and his recipes were published in *Tedenska tribuna* newspaper as a regular feature from 1961. In 1965, he also published a cookbook, which in its tenth reprint (2004) is still in circulation today. Despite such similarities to contemporary celebrity cheffing, he and the later chefs who became famous through the medium of television, should not be seen as "celebrity chefs". As Frances Bonner (2009) notes, such nomination may appear anachronistic, as the way celebrity is understood today in many ways differs from the 1960's media multi-platform. Also, ways in which cookbooks as spin-offs of TV cooking show were envisaged did not yet function as much in terms of celebrity branding and maximizing profit (Bonner 2009: 348), but perhaps rather as a response to the interest shown by the viewers in need of accessible new recipes.

---

5. Because of live broadcast, only a photograph exists of his early shows (1960), which illustrates him posing in front of a very elementary kitchen, mainly consisting of a cooker and a tray containing two roast chickens. For this photo, see the webpage of the project EU Screen (2015).

Image 1: Script for the show "Two kinds of sarma" aired on 25 October 1961 with the chef's text on the left, notes for the camera (K) on the right and director Marija Šeme's notes in pencil. The screenplay starts with Ivačič's reference to the presenter Helena Kordaš, who announced the show prior to its airing: "As you've heard, today we have in our programme sarma. I have decided to prepare it because our housewives still have problems with rolling and cooking it. They help themselves with toothpick and tread etc. None of this is required, if we know how to prepare it correctly." Courtesy of the Archive of the Radio Television Slovenia.

AUDIO	VIDEO
A v i z o	T - Dve vrsti sarme
<u>I.Ivačič:</u> Kot ste slišali, imamo danes na programu sarmo. Odločil sem se, da jo bom pripravil, saj imajo naše gospodinje še vedno težave pri zavijanju in kuhanju. Pomagajo si z zobotrebcji, s sukancem itd. Vse to pa ni potrebno, če jo znamo pravilno pripraviti. Nadev sem že izgotovil in bom samo povedal iz česa sestoji. Umešal sem pol govedine, pol svinjine, oboje mleto vendar ne predrobno. Na 1 kg. mesa damo 2 dkg soli, malenkost popra, zarumenjeno čebulo, tolčen česen, sekljjen peteršilj, prgliče zbranega, opranega, vendar ne kuhanega riža in 1 del vode. Sarmi lahko dodamo tudi jajce /na 1 kg nadeva 2 jajci/. Meso dobro premešamo in mesimo toliko časa, da postane vlaknista. Za sarmo v trsnem listu, nadev imam v manjši posodi, pa sem dodal tudi nekoliko teletine, ter na koske narezano slanino. Sedaj sledi to, kar je najbolj važno, namreč, zavijanje pravilno, zavijanje.	<i>b2 - detajle mesa</i> <i>ts - total</i> <i>K - posoda z nadevom</i> <i>manjša posoda z nadevom za sarmo v trsnem listu</i> <i>W - steklenik +</i> <i>03</i>
Najprej sarma iz sladkega zelja. Glavo svežega zelja, ki pa ne sme biti preveč žilnata takole zarežemo, nabodemo na vilice in v okisani vrelji vodi vrtimo. Liste, ki odpadejo, sproti pobiramo in zlagamo na desko. Listom porežemo rebra, jih polnimo	K - govorici in dela <i>- 2 -</i> <i>Mizo ne koncu</i> <i>1</i> <i>02</i>

4 Cooking on TV in the 1970s and 1980s

As the sixties turned into the seventies, television was already becoming a usual part of the Slovene households. If there were 3,444 televisions in the 1960 in Slovenia, by 1968 the number was almost 176,000 (Statistical office of Slovenia, 1991, in Pušnik and Starc 2008: 791), at a population of around 1.7 million. TV Ljubljana continued to broadcast numerous short films related to home economics and especially food; however, through the two decades, these remained relatively focused on food preparation, rather than host-centred.

At the same time, food started to become linked to obesity. While diet and health have been interlinked before, overweight issues started to dominate the media discussions from the late 1960s on and finally made it to the TV screens in a programme *TV brez trebuha* [TV without the stomach] in 1979. By this time, other media, such as women's magazine *Naša žena* [Our Woman] presented a similar shift in attitude, as "demonizing food rich in fat and sugar and glorifying vegetables and fruit had become the prevailing approach to writing about healthy eating, and weight control was gradually incorporated into an ethical obligation" (Tivadar and Vezovnik 2010: 393). As a show designed to tackle obesity, *TV brez trebuha* aimed to address the "problems of the fat people" (*težave debelih*), as its presenter Mito Trefalt explained in the first in the series of shows, which were not only dedicated to cooking, but also featured food preparation as a large part of such advice. The show was not focused on the chef; rather, it included ten participants from various towns around Slovenia wanting to lose weight under the guidance of two experts, a medical doctor professor, Dr. Andreja Kocjančič from the University Medical centre Ljubljana, and a different guest-chef every time, who, over the course of ten shows, demonstrated preparation of dishes "with little calories" designed to help reduce weight. Hence, the dishes were not only low in fat, but they were also low in any other ingredients that could have added some taste, for example, herbs and spices or sauce. In the opening show, for example, the menu entitled *Kosilo dobre gospodinje* [A lunch of a good housewife], included the dishes: soup, poached filleted trout, cooked potatoes, grilled beef steaks (with fat trimmed), and cooked vegetables (RTVSL Archive, 1979, P1954). Almost no fat was used in the preparation of this dish, which demonstrates the conviction which came to the forefront of health discussions at the time and which maintains that fat is one of the major foods that are to be blamed for obesity.⁶

Trefalt's hyper-correct use of standard Slovene aside (cf. Luthar 1992), it may be interesting to note that commenting from today's perspective, both the expert and the presenter talk of overweight people in what may seem to be derogatory vocabulary (*debeluh, požeruh, debeli*). However, this may not be surprising given the shift in perception around the 1970s. Certainly, in women's magazine *Naša žena*, it is clear that in the late 1960 such people were described in terms of *debelušnost* (chubbiness) and inclination to be corpulent rather than fat/obese since the connection between health and slimness has not yet been made. In the late 1970s, however, *Naša žena*, like Trefalt in his show,

6. Apart from this, the programme also shaped a new understanding of what a "good housewife" meant, as it reinforced female behaviour that gave preference to a light, non-caloric diet.

already feels obliged to tell the audience what has to be done in order to lose weight in order to achieve the ideal of health (Tivadar and Vezovnik 2010: 393).

5 Vegeta's five minutes per week: Podravka's promotional cooking show for all Yugoslavia

In 1974, TV Ljubljana started to air a new cooking show, similar to Ivačič's Cooking advice, where the chef himself leads the programme and maintains the relationship with the audience. While it was not produced in Slovenia, Vegeta's kitchen, as it also became known, was very popular through-out Yugoslavia, including Slovenia. The show, which was produced by the Croatian TV Zagreb in collaboration with the Yugoslav food company Podravka, promoted a new glutamate based food seasoning, Vegeta. The show was overseen by Ivanka Biluš, the Head of Market Insight Centre in Podravka, who was also "the mother of the recipes", as this was the food company Podravka's promotional show for Vegeta (Sinović 2010). This was a series of short, less than five minute videos in which a Croatian chef, Stevo Karapandža, teamed with either the presenter Ivo Serdar and later on, Oliver Mlakar, or other famous personalities from the Yugoslav cultural, political or sports life, and presented a dish using Vegeta as a seasoning. In the late 1980s, for example, in each show the chef hosted a famous personality from the Yugoslav cultural life, for example, Macedonian singer Violeta Tomovska, Serbian (children's) poet Ljubivoje Ršumović and even the legendary singer Tereza Kesovija, who would then suggest and cook a dish of their choice. Ivo Daneu, a Slovene basketball player, for example, proposed to cook *idrijski žlikrofi* (Idrija potato dumplings with filling) which was then cooked with the help of Karapandža, who adjusted each recipe so that it could also include Vegeta, the seasoning whose (Serbo-) Croatian announcement *I jednu žličicu Vegete!* (And one tea spoon of Vegeta!) became widely known and remembered part of the cooking instruction (for some examples, see videos available on the website from footnote 7).

Like Ivačič, Karapandža started as a relatively unknown young chef, but, as a result of the TV appearance, became famous. The show, officially entitled *Male tajne velikih majstora kuhinje* [Little secrets of great chiefs of cuisine], which, as Karapandža remembers, was designed to bring "joy to cooking", proved so popular that it run for nearly 25 years, well into the independence of states created after the dissolution of Yugoslavia in 1991. To Karapandža, it brought celebrity-like status, while at the same time Podravka's Vegeta become one of the most recognizable food products in Yugoslavia (Bracewell 2012: 178).⁷

Its popularity is perhaps not surprising since not many cooking shows were available at the time, but it mainly has to do with Podravka's skilful marketing strategy. In terms of style of performance, the shows followed the same genre as Ivačič. However, while his audience was Slovene, Vegeta was a pan-Yugoslav brand so the show aimed to be inclusive

---

7. In 2009, at the 50th anniversary of Vegeta brand, Podravka created an anniversary show, see Vegeta (2015). The page also includes samples of TV shows from the late 1980s.

and representative of the various nationalities and cultures of Yugoslavia, hence including dishes from all Yugoslav federal republics: from Slovenia in the North to Macedonia in the South. For example, the 1984 season presented a number of Yugoslav specialities, "18 popular dishes from the whole of our land" such as *zimski paprikaš* (winter paprikaš) from Vojvodina and the codfish with potato from Dalmatia (RTVSLO Archive, 1984, P1585/1, P1585/2, P 1585/3). Hence, if TV Ljubljana provided symbolic unification and orientation towards specific narratives of the nation for the Slovenes, shows broadcast in the whole of Yugoslavia, such as this one, aimed to similarly function on the level of Yugoslavia as the recipes, personalities and languages of all federal states were brought together.⁸ At the same time, like other shows, it also provided the required culinary capital and the cultural education for the aspirational classes.

As these Vegeta shows promoted the idea of one common country through its culinary delights, and included many features generally similar to those found in the West at the time, they also reflected a distinctly socialist vision of the world since they promoted a secular worldview (Mihelj and Huxable 2015). As "the rhythm of festive programming, tied to major holidays, was set to a distinctly socialist tune" (*ibid.*) Karapandža's cooking had to promote – and suggest recipes for – non-religious holidays, such as New Year's, rather than Christmas, reflecting the specifically socialist context of these shows. Hence, at the end of December 1984, three days before New Year's holidays, Karapandža and Sardar prepared a dish which "you thought was sarma", but "it isn't sarma" but goose with cabbage to accompany the audience into 1985 (RTVSLO Archive 1984, P1584).

6 A grain of a film: many but short

From 1980, short education films about home economics, common for the whole period, continued under the title *Zrno do zrna* [Grain to grain], a series of educational films dedicated to food and other home economics novelties. The specifically food-related topics contained in *Zrno do zrna* – from 1982 they were called *Kulinarično zrno* [A culinary grain] – were not very different from those seen in the 1970s; some still discussed planning and the management of the weekly food stock and similar, but most were films about how to prepare various dishes. Their style somewhat diverged from a host-centred cooking show, as they were more of a documentary, since the instruction was given by the voice over while the viewers observe the chef's cooking skills and procedures. Chefs seen in these short films – in 1986, for example, Viktor Premk – were often at the same time promoting the hotel or the restaurant from where they came, as they often cooked in its premises wearing the uniform with its name and sometimes even served food on plates with a clearly visible logo (RTVSLO Archive 1986, 2798/90811). Food industry also had a profound interest in these series; for example, a number of films exist where their

8. Bracewell (2012) finds that, in general, cooking instruction in cookbooks published during the time of socialism did not demonstrate much of such unifying tendencies. Relying on cookbook data, limited to only Serbia and Croatia, she generalises for the whole Yugoslavia that not many cookbooks promoting Yugoslav cooking were available during this time.

sponsorship is explicitly mentioned: Slovin – Slovenija Vino, for example, sponsored a film about wine culture and Mlinotest Ajdovščina a recipe for pasta made with soy flour (RTVSLO Archive, 1986, 2798/90811). In a sense, much of the cooking instruction from the 1970s and 80s is directly linked to the advertising interests of either food or hospitality industry (Podravka, various restaurants and hotels), and later even kitchen brands (such as Lipa Ajdovščina that sponsored the children's show *Lonček, kuhaj* discussed in the section below).

While presenting novelty (e.g., soy, snails, Japanese tea), the films also presented a number of Slovene regional dishes as a way to introduce to the audience the variety of Slovene regional cooking. This, at the same time, offered a lens into the past (e.g., how people used to eat before World War II in Slovenia), and especially in the 1980s, signified another turn in the discourse about food with a clear focus on the local and regional food. In these shows, recipes of the past started to surface: the audience could learn about vegetables from the historic perspective (1983, Damijan Ovsec), old dishes of Primorska region (1983, Anton Vencelj), how to make škofjeloške smojke (1984), a speciality from Škofja Loka, solčavski masunek (1984), štruklji and ajdovi žlikrofi (1984), ričet (1985), prekmurski bograč and gibanica (1985), all regional Slovene dishes.⁹

The interest in the regionality of the Slovenia's cuisine and, in particular, a deeper interest in the historic justification for the existence of 'self' as a nation coincides with the political developments in Yugoslavia and the rising Slovene nationalism of the 1980s. Such a turn towards the regional foods and traditions in the 1980s, also found in a study of food advertising industry (cf. Kamin and Vezovnik 2014), was nevertheless in line with the move away from the industrial foods cherished during the 1970s and towards a movement that today resulted in a (middle class) foodie praise of local, organic and fair-trade produce (Johnston and Baumann 2015), clearly represented by the numerous celebrity chef shows not only globally, but increasingly also in Slovenia.

7 Cooking for children

7.1 Music, stories and food with Rifle

While all the shows examined until now have been designed as an educational – and also entertaining – means for adults with a focus to shape taste, cooking also featured as part of children's programme, although in a very limited manner. Given Mihelj and Huxtable's (2015) claim that in socialism, television was understood more than in other Western countries in terms of its educational potential, it is perhaps surprising that so little

9. At the same time, Zrno do Zrna still included preparation of various dishes from other parts of Yugoslavia, hence building on the audience's sense of the national Yugoslav as well as regional Slovene identity. However, interestingly, it was slowly turning away from recognition of these dishes as belonging to the nations constituting Yugoslavia. In 1986, for example, Premk showed how to make džuzlema and tufahija, sweets of Ottoman origin; yet, they are also eaten in regions of Yugoslavia, such as Bosnia. In the film, however, these sweets were represented as Turkish and Greek rather than Bosnian (RTVSLO Archive 1986, 2798/90881).

attention was given to children's culinary education on television. This may be because cooking was seen to be a skill that can be acquired at home in the circle of a family rather than provided by the media. Both examples presented here demonstrate the attention given to children learning about food (including vocabulary) and about manners via fun shows such as these; thus, these shows also helped to acquire cultural capital in the young.

In 1973, a show with a meaningful title, *Kuhinja pri violinskem ključu* [Kitchen at the treble clef] was aired in black and white on TV Ljubljana featuring Janez Hočevar Rifle and a number of children. At its core, this was a music show, introducing its young viewers to the classics, such as Mendelsohn, Brahms and Tokarev, which were played by the pupils of various Ljubljana music schools, aged up to 15, who participated in the show. While this was not a cooking show *per se*, cooking was used as a metaphor through which the show was structured, borrowing its vocabulary and procedures. Hence, through the role play, children could learn how to prepare food, including recipe and the required body movements, expand vocabulary while at the same time develop imaginative thinking since they were required to speak of music in terms of cooking. This example demonstrates how this was achieved. As children were selecting which instrument is to be played next by rotating the handle of a magic machine, a picture of a piano showed (RTV SLO Archive 1973, P633):

Children: It's piano!

Rifle: Piano!

One of the children: I would like to knead (zamesil) this, if I can.

Rifle: Well, go on, go on. I am sure it must be some kind of imported speciality.

Child: Yes, from America [As the piece he was about to play was American, comment A.T.]

At this point, the child starts playing the instrument, while Rifle and other children simulate baking pancakes.¹⁰ Following performance of several children, each playing a different instrument (flute, trumpet, violin), the show concludes with a music tale for the youngest of all children, entitled *Daddy by request* (*Očka po želji*). While the main educational purpose of this tale is to convey a moral message, there was also an explicit aim to expand children's vocabulary, in the case of this fairy-tale, *melancana* (aubergine), which must have been a relatively unknown vegetable at the time (*ibid.*):

"I can believe that after all this, Nikolai must have been very offended and was crouched in the corner, like a broken aubergine and spoke silently: kahfabrv (murmuring). Well, if you don't know what an aubergine is, I will show it to you (drawing), in summer you can see it in the market at the costermonger."

While Kitchen at the treble clef may not have been a usual cooking show, it did serve a similar educational function as it introduced children to the world of food preparation via the back door of music and storytelling.

10. Earlier on, one of the children was asked to tell Rifle the recipe for pancakes and how to make them.

7.2 Cat Pika and chef Janez in *Lonček, kuhaj!*

As the eighties turned into the nineties, the news of political and economic uncertainty of the time started to appear on the television screens. While in 1989, Yugoslavs could watch the fall of the Berlin wall from the safety of their living rooms, the troubled reality soon came to their neighbourhoods: in April 1990, Slovenes could first vote in multiparty elections, an event which paved the way for a referendum of independence held in December of the same year. In June 1991, as the independence was declared following a positive outcome of the popular vote, a brief war broke out in Slovenia, and later on, in other Yugoslav federal republics leading to a violent dissolution of Yugoslavia through-out the whole 1990s.

In this context, a new children's cooking show, entitled *Lonček, kuhaj* [Little pot, cook!], was broadcast in 1990. Borrowing its title from a popular Czech tale where *lonček* cooks on its own, providing food to an old and poor woman as an act of gratitude for her good heartedness, the show continued television's role as an educator and entertainer of its young audiences. During eight episodes, the chef Janez Vinšek and his pet, an orange cat named Pika who was animated by the actress Ava Lokošek, presented relatively simple – but mostly sweet – dishes that children could either prepare themselves (*jabolčna pena* – apple foam, *mlečna juha* – dairy/milky soup) or with the help of their parents (*ocvrte miške* – deep fried 'mice'/small doughnuts, *biskvitna rulada* - roulade, *rižev narastek* - rice pudding). Set in an environment that resembled a home kitchen, Vinšek and Pika provided not only a set of recipes, but educated its viewers in terms of food in general, and, most importantly, manners.

The first episode of this well thought-through show presents Janez and Pika preparing *ocvrte miške* (deep fried 'mice'), a dish that must have been chosen intentionally because of its language play; in the opening scene, Pika sits near the mousetrap waiting for her 'lunch'. But since, as the chef explains to Pika, "there are no mice in my kitchen", he offers to make her some. As the discussion about mice progresses and Pika insists – as Janez makes fun of her inability to catch anything, never mind mice – that she can indeed catch mice, children learn about uses of various kitchen appliances (mixer, deep-fryer), qualities of ingredients (yeast causes the dough to rise) and manners, such as a need for hand washing before food preparation (RTVSLO Archive 1990, IMX 504399). In the third show about *mlečna juha* (milky soup), where the cat refuses to eat the new dish, she has all the characteristics of a child, who is sceptical about new dishes. In order to demonstrate the desired behaviour, she then surrenders and tastes the new dish.

The cat – and with her, children – also learn specialised culinary vocabulary. In both extracts below, Janez uses established expressions for culinary actions, though, as in this example, attention is brought to these expressions either as a result of misunderstanding (similarity of *zadušiti* (to suffocate) and *zdušiti* (to roast)) (*ibid.*):

Janez: The apples will roast (*zdušila*)

Pika: Suffocate? (*Zadušila?*)

Janez: Not suffocate (*zadušila*), this means to soften.

While Pika and Janez's cooking show follows all the characteristics of the genre, it is in its essence not so much a show where a child will learn how to cook; rather, this is

Image 2: Pika the cat and the chef Janez Vinšek in *Lonček, kuhaj* photographed by Stane Sršen in 1989. Here, Pika appears white, while in the show, she is orange. Courtesy of the Archive of Radio Television Slovenia.

a carefully scripted exchange, completely lacking spontaneity of Ivačič's moonologues, with an aim to teach children about desirable behavioural norms; in this sense, of course, it performs a similar functions to its adult-targeted variant: to educate in order to elevate and improve taste, shape ways of behaving and achieve distinction.

8 Conclusion

I have started this article with a reference to the contemporary celebrity shows where food has become a vehicle of entertainment and fantasy, rather than an object of nourishment. While both socialist and contemporary cooking shows educate for distinction, learning how to cook was certainly at the forefront of such shows until at least 1990, although with different emphases. From Ivačič, whose shows resembled real cooking classes with a dedicated master, to a more advertisement oriented teaching-cum-marketing of Podravka's Vegeta, and the concerns related to obesity of "TV without the stomach", the late 1980s already displayed a global emerging distinction that refused uniformity, globalization, and the industrial agriculture.

But while the food discourse of the 1990s Slovenia turned towards nationalism, food media in the West increasingly started to package TV food primarily as entertainment. One such early example was BBC's Keith Floyd, a "flamboyant, energetic presenter" un-

like any other before with extravagant cooking style. He was followed by Gary Rhodes in the early 1990s and then Jamie Oliver (Humble 2005:240). This meant a different kind of cooking, further away from what the Slovene TV audience was used to seeing on the screens until then. When, in 2001, Jamie Oliver appeared for the first time on the Slovene screens, he represented a new way of cooking which was also the main reason why his shows were bought by the national television (Mojca Pengov, personal communication, April 2015). More than any chef before, Oliver represented a new kind of lifestyle show where his own personality, intimate family life, style of being and talking mattered more than what he cooked. At the forefront was now ordinariness, likeability, and celebrity rather than cooking expertise, skill and procedure.

If in the 1960s, the national television quickly adopted the Western new models of TV cooking, it struggled to find its place through the liberalisation of the media space of the 1990s: faced with increasing competition, most strongly from a private POPTV that took over Oliver's cooking shows after 2001, it aired the only home-produced food-only show in 1999, entitled *Čari začimb* [The Charm of Spices]. Featuring two actors, Bojan Emeršič and Gregor Baković, this was a type of culinary television that started to treat food as entertainment, but the content was still largely education and, as a result of the presenters being actors, the performance seemed scripted. Cooking has also found place as part of general weekend entertainment programme (e.g., *Cooking with Damijan* in *The Saturday afternoon*, 2007-12), but the majority of home-produced lifestyle cooking today was aired on the various commercial channels, such as POPTV, with *Ljubezen skozi želodec* [Love through the stomach], *Ana kuha* [Ana cooks] and the *Masterchef*, being just a few examples (see Meršak 2014; Tominc 2014 for analyses).

This article is no doubt but a starting point for, hopefully, further research in food television history in Slovenia. Albeit limited in its sources and scope it demonstrates how through these shows television acted as a vehicle of modernisation not only in the material sense, but also in terms of taste and distinction for its viewers. In this sense, contemporary television shows remain very similar as they educate us about global tastes and food fashions.

References

- Adema, Pauline (2000): Vicarious consumption. Food, television and the ambiguity of modernity. *Journal of American and Comparative Cultures*, 23 (3):113–124.
- Anderson, Benedict (1983): Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism. London: Verso.
- Bonner, Frances (2009): Early multi-platforming. Television food programmes, cookbooks and other print spin-offs. *Media History*, 15 (3): 345–358.
- Bourdieu, Pierre (1984): Distinction. A social critique of the judgement of taste. London: Routledge.
- Bracewell, Wendy (2012): Eating Up Yugoslavia. Cookbooks and Consumption in Socialist Yugoslavia. In P. Bren and M. Neuburger (eds): *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. Oxford: Oxford University Press.

- ČKZ - Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo. A critical view on food and nutrition – from the recipe to neuroscience, 225.
- Collins, Kathleen (2009): Watching what we eat. The evolution of television cooking shows. London, New York: Continuum.
- De Solier, Isabel (2013): Food and the self. Consumption, Production and Material Culture. London: Bloomsbury.
- Gruden, Iva (2011): Vojna za – burek, Nedelo, 20.02.2011. Available from <http://www.delo.si/clanek/141080> (18.08.2015).
- Humble, Nicola (2005): Culinary pleasures. Cookbooks and the transformation of British food. London: Faber and Faber.
- Jezernik, Božidar (2012): Kava: čarobni napoj. Ljubljana: Modrijan.
- Johnston, Josée and Baumann, Shyon (2015): Foodies. Democracy and Distinction in the Gourmet Foodscape. Second Edition. New York and London: Routledge.
- Jontes, Dejan (2014): Televizijski okus, omnivornost in kulturni kapital in B. Luthar (ed.): Kultura in razred. Ljubljana: FDV.
- Kamin, Tanja and Vezovnik, Andreja (2014): Is there something like socialist food?: a critical discourse analysis of food consumption directives in the Slovenian life-style magazine Naša Žena. Conference presentation, CADAAD, Budapest, September 2014.
- Ketchum, Cheri (2005): The essence of cooking shows: how the food network constructs consumer fantasies, Journal of Communication Enquiry, 29 (3), 217–234.
- Lewis, Tania (2008): Smart living: lifestyle media and popular expertise. New York: Peter Lang.
- Luthar, Breda (1992): Čas televizije. Ljubljana: Znanstveno publicistično središče.
- Meršak, Kristina (2015): 'Po zdravi pameti' – analiza družbenopolnih, razrednih in nacionalnih reprezentacij v oddaji Ljubezen skozi želodec. Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 225, 78–87.
- Mihelj, Sabina (2012): Television entertainment in socialist Eastern Europe: between cold war politics and global developments in T. Havens, A. Imre, and K. Lustyk (eds): Popular television in eastern Europe during and since socialism. London: Routledge.
- Mihelj, Sabina (2014): Understanding socialist television. Concepts, objects methods. View, journal of European television, history and culture. 3 (5): 7–16.
- Mihelj, Sabina and Huxtable, Simon (2015, forthcoming): The challenge of flow: state socialist television between revolutionary time and everyday time. Media, culture and society.
- Mlekuž, Jernej (2008): Burek.si?! Koncepti /recepti. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Mlekuž, Jernej (2015): Zamišljena kranjska klobasa – v času, prostoru, jeziku in ustih. In: J. Mlekuž (ed.): Venček domačih. Predmeti, Slovencem sveti. Ljubljana: ZRC SAZU, 25–86.
- Morley, David and Robins, Kevin (1995): Spaces of identity. Global media, electronic landscapes and cultural boundaries. London: Routledge.
- Piper, Nick (2015): Jamie Oliver and cultural mediation. Food, culture and society. 18 (2): 245–264.
- Pohar, Lado (1993): Televizija prihaja v Slovenijo In R. Cilenšek, L. Pohar, V. Predan (eds): Televizija prihaja. Spominski zbornik o začetkih televizije na Slovenskem. Ljubljana: RTV Slovenia, 21–48.
- Pušnik, Maruša (2010): Flirting with television in socialism. Proletarian morality and the list for abundance. In B. Luthar and M. Pušnik (eds): Remembering Utopia. The culture of everyday life in socialist Yugoslavia. Washington DC: New Academia Publishing, 227–258.

- Pušnik, Maruša and Starc, Gregor (2008): An entertaining (r)evolution: the rise of television in Socialist Slovenia. *Media, culture and society*, 30 (6): 777-793.
- Rousseau, Signe (2012): Food media. Celebrity chefs and the politics of everyday interference. London: Bloomsbury.
- Sinovičić, Dean (2010): Stevo Karapandža - četrdeset gastronomskih godina kuharske zvijezde. Nacional. Available from <http://arhiva.nacional.hr/clanak/76914/stevo-karapandza-cetrdeset-gastronomskih-godina-kuharske-zvijezde> (18.08.2015).
- Slapšak, Svetlana (2013): Zelje in spolnost: iz zgodovinske antropologije hrane. Študija o kulturni, ritualni in kulturni vlogi zelja. Ljubljana: Koda.
- Strange, Nikki (1998): Perform, educate, entertain: ingredients of the cookery programme genre In C. Geraghty and D. Lusted (eds): *The Television Studies Book*. London, New York: Arnold.
- Tivadar, Blanka and Vezovnik, Andreja (2010): Cooking in Socialist Slovenia. Housewives on a road from a bright future to an idyllic past. In B. Luthar and M. Pušnik (eds): *Remembering Utopia. The culture of everyday life in socialist Yugoslavia*, Washington DC: New Academia Publishing, 379-406.
- Tominc, Ana (2014): Legitimising amateur celebrity chefs' advice and the discursive transformation of the Slovene culinary national identity. *European Journal of Cultural Studies*, 17 (3): 316-337.
- Volčič, Zala (2006): 'The machine that creates Slovenians': the role of Slovenian public broadcaster in re-affirming and re-inventing the Slovenian national identity. *National identities* 7 (3): 287-308.
- Williams, Raymond (1974): *Television: Technology and Cultural Form*. London: Fontana.
- Zevnik, Luka and Stanković, Peter (2011): Culinary Practices in Nove Fužine. Food and Processes of Cultural Exchange in a Slovenian Multi-ethnic Neighbourhood. *Food, culture and Society*, 14 (3): 353-374.

Web pages

- Vegeta (2015): Emisije „Male tajne“. Available from <http://www.vegeta.hr/tv-male-tajne> (18.08.2015)
- EU Screen (2015): Chef Ivan Ivačič. Available from http://euscreen.eu/play.jsp?id=EUS_07A6643A5DF24766A36739041941F63B (18.08.2015).

Sources

- RTVSLO Archive, 1959, N24/8 - Pomoč ženi v gospodinjstvu
- RTVSLO Archive, 1962, KF1033 - TV Obzornik
- RTVSLO Archive, 1963, N11/1 - Kuharski tečaj za ciganske žene in dekleta
- RTVSLO Archive, 1966, VKA P25/7 - Ivan Ivačič, Kuharski nasveti (Kuhano testo)
- RTVSLO Archive, 1968, P153/7 - Ivan Ivačič, Kuharski nasveti (Jedi iz krompirjevega testa)
- RTVSLO Archive, 1968, P77/6 - Ivan Ivačič, Kuharski nasveti (Skuta)
- RTVSLO Archive, 1973, P633 - Rifle, Kuhinja pri violinskem ključu
- RTVSLO Archive, 1979, P1954 - Mito Trefalt, TV brez trebuha (prva oddaja)
- RTVSLO Archive, 1984, P1585/1 - Karapandža and Serdar, Male tajne (Zimski paprikaš)
- RTVSLO Archive, 1984, P1585/2 - Karapandža and Serdar, Male tajne (Svinjska hladetina)
- RTVSLO Archive, 1984, P1585/3 - Karapandža and Serdar, Male tajne (Polenovka s krompirjem)

RTVSLO Archive, 1986, 2798/90811 – Viktor Premk, Zrno do zrna

RTVSLO Archive, 1986, 2798/90881 – Viktor Premk, Zrno do zrna

RTVSLO Archive, 1990, IMX504399 – Vinšek and Lokošek, Lonček, kuhaj (Ocvrte miške)

Author's data

Ana Tominc

Queen Margaret University Edinburgh , Queen Margaret Drive, EH22 6UU Edinburgh, Scotland

Email: atominc@qmu.ac.uk

Jasmina Šepetavc

ISČE SE ČUDAŠKI OTROK: QUEEROVSKI OTROK IN OTROŠTVO

IZVLEČEK

Članek se ukvarja s queerovskim otrokom, nenormativnim otrokom, ki znotraj formulacije otroka kot nedolžnega bitja s predpostavljeno bodočo heteroseksualnostjo po navadi ostaja skrit. Zanima nas, kje iskati queerovskega otroka in kako o njem govoriti. Ravno zato, ker je queerovskemu otroku navadno zanikano mesto znotraj formulacij otroštva in se izrekanje queerovstva v sedanjiku (»Sem queerovski otrok.«) le malokrat zgodi, ga iščemo v fikciji z avtobiografskimi elementi, ki queerovstvo otroku pripše za nazaj. Skozi primere biomitografije Zami: novo črkovanje mojega imena in eksperimentalnega dokumentarca Hide and Seek poskušamo pokazati, kako queerovsko otroštvo odpira potenciale drugačne formulacije želje in rasti, ki jima ne moremo zlahka določiti smeri in izida.

KLJUČNE BESEDE: queerovski otrok, avtobiografija, biomitografija, temporalnost, Zami, Hide and Seek, rast vstran

Queer Child Wanted: Queering the child and the childhood

ABSTRACT

The article focuses on the queer child, the non-normative child who usually stays hidden in formulations of the child as an innocent but presumably heterosexual human being. Therefore, our research is guided by two research questions: where to find and how to talk about the queer child. Since the queer child is usually denied a place within formulations of childhood and thus an articulation of queer desires in the present tense ("I am a queer child") happens only rarely, we try to find it in fiction with autobiographical elements that are queering the child retrospectively. Through examples of the biomythography Zami: A New Spelling of my Name and an experimental documentary Hide and Seek, we seek to show how queer childhood opens up possibilities of different formulations of desire and growth, whose direction and outcome cannot be easily defined.

KEY WORDS: queer child, autobiography, biomythography, temporality, Zami, Hide and Seek, sideways growth

1 Uvod

Misel na otroštvo se največkrat utrne skozi fragmentarne dogodke, ki jih ni mogoče zlahka definirati in povezati v vedno koherentno zgodbo. Iz tega kaotičnega prepletanja misli in spominov, dogodkov in besedil je težko določiti jasno metodologijo za naslavljanje problema, predvsem ko gre za otroštvo in seksualnost, o katerih zvezano govorimo največkrat le posredno. V pričujočem članku se bomo ukvarjali z otrokom, ki ga ni mogoče najti drugače kot v avtobiografskih spominih ali fikciji, ker v sedanjiku največkrat ostaja neimenovan – s queerovskim otrokom.¹ Skozi članek nas vodita raziskovalni vprašanji, kje iskati queerovskega otroka in kako o njem govoriti. Vzporedno z vprašanji oblikujemo dve izhodišči analize.

Prvo je povezano s tem, kako je formuliran otrok v odnosu do seksualnosti. Queerovski otrok je nekakšen oksimoron. Ko govorimo o seksualnosti in otroku, ne moremo mimo Foucaultovega (1978: 29) opozorila o tistem, kar je zamolčano: »Ni zgolj ena, temveč mnogo zamolčanosti, in te so integralni del strategij, ki tvorijo osnovo in prežemajo diskurze.« Eksemplarični prikaz zamolčanosti je otroška seksualnost, ki posebej v svoji nenormativni obliki queerovskega otroka kaže, kako je tisto, kar je zamolčano, pravzaprav sestavni del dispozitivov, ki producirajo vedno večje kvantitete diskurzov o seksualnosti in množijo njihove centre – medicina, pedagogika, pravo in nenazadnje fikcija so le nekateri izmed primerov –, ki so zmožni funkcioniranja in imajo posledice v lastni ekonomiji (Foucault 1978: 25).

Kontradiktorna formulacija nedolžnega otroka, ki je vedno predstavljen kot nesesualen, hkrati pa je v ozadju te formulacije vsakič prisotna ideja njegove bodoče heteroseksualnosti, kolikor v času razvoja ni podvržen »slabim vplivom«, nam govorí o konstrukcijah tako ideje otroka kot konvencionalnih življenjskih potekov in prehodov, nič pa nam ne pove o otroku, ki ga zavoljo odpiranja širšega polja potencialnih nekonvencionalnih izrazov in vedenj imenujmo queerovski otrok. Zamolčano queerovsko otroštvo vznika med najbolj osebnimi (spomini, afekti, avtobiografskimi zapisi, nostalgičnim vračanjem v preteklost) in javno skrbojo za dobrobit vedno nedolžnega in (še ne) heteroseksualnega otroka. Koncept nenormativnih queerovskih otrok se ne pojavlja v Zgodovini, trdi Bond Stockton (2009), temveč jih največkrat najdemo v fikciji, ki jo moramo po njenem postaviti in misliti vzporedno z Zgodovino, če želimo začeti govoriti o queerovskem otroštvu. Fiktivno življenje queerovskega otroka, ki ga v članku iščemo skozi biomitografijo, avtobiografsko delo z mitološkimi primesmi pesnice Audre Lorde Zami: novo črkovanje mojega imena (2012) in film Hide and Seek (1997) ameriške avantgardne režiserke Su Friedrich, je tudi naše prvo izhodišče.

---

1. Podrobnejšo formulacijo queerovskega otroka podajamo v nadaljevanju. Na tej točki je pomembno poudariti, da govorimo o queerovskem otroku namesto o gejevske in lezbičnem otroku ravno zato, da ga ne omejimo na preproste identitetne kategorije; raje poudarimo potencialnosti in odprtost otroške želje. Formulacija queerovstva, kot jo opredelimo v članku, nam odpira možnost razmišljanja o seksualnostih in spolih, ki ne padejo zlahka pod označenje heteronormativno in cisnormativno, hkrati pa tudi ohranja primarne konotacije besede queer: »nenavaden«, »čudaški«.

Drugo izhodišče, na katerega nas je napeljala nedavno izdana knjiga *Grmade, parade in molk* s podnaslovom *Prispevki k neheteroseksualni zgodovini na Slovenskem* (2014), je povezano z avtobiografijo in raziskovalnim vprašanjem, kako govoriti o queerovskem otroku. Knjiga namreč poskuša poleg vpisovanja homoseksualnosti v zgodovino za nazaj – prek rekonstrukcij zamolčanih delov biografij in dogodkov ter povabila LGBT² oseb k pisanku kratkih avtobiografij – tudi vnaprej zgodoviniti življenja LGBT in njihovo željo. Pogosta komplizacija k narativizaciji življenja je v queerovski skupnosti razumljiva z vidika sistematičnega brisanja queerovske želje in razmerij iz uradnih biografij. A hkrati queerovskim avtobiografijam preti druga vrsta nevarnosti, ki je povezana z vprašanjem »kdaj si vedel/-a (da si drugačen/-a, queer)?« in ki zahteva novo sistematizirano iskanje dokazov iz preteklosti, ki v sedanjosti izrisujejo podobne otroške izkušnje in delujejo kot osnove identitete – najbolj pogosti žanrski klišeji so dekliške zaljubljenosti v učiteljice, deklice pobalinke (*tombboy*), igranje družinskih vlog ali dečki, ki niso spretni pri športu ali se igrajo s punčkami –, ki skozi čas povezujejo v skupnost in omogočijo pripadanje. Kot pokažemo v nadaljevanju, se queerovski otrok največkrat ne more predstaviti samemu sebi v sedanjosti, temveč je označba »Bil sem queerovski otrok« pogled nazaj, pogled odraslega, ki da otroku retrospektivno ime, se ga spominja na načine, ki imajo več opraviti s fikcijo kot z realnostjo (Bond Stockton 2009). Ta avtobiografska označba, čeravno odpre prostor čudaškosti otroštva, lahko, kot opozori Probyn (1995), tega tudi omeji na dokazljiv izvor identitete odraslega oziroma poveže avtobiografijo s kronološko vezjo vzrokov in posledic, *a posteriori* rekonstrukcijo, dogodkov, kot bi si žeeli, da bi bili (Probyn 1995: 458–459). Kot poskušamo prikazati v nadaljevanju tudi skozi pojma biomotografije in erotohistoriografije, queerovska avtobiografija na splošno, predvsem pa queerovsko otroštvo odpirata možnost motrenja in političnega naboja z odklanjanjem sekvence, spreminjanja (nelinearne) temporalnosti v zgodovino. Queerovski potencial sprevračanja heteronormativne časovnosti izhaja ravno iz soočenja s tistim, kar ne more biti asimilirano pod katerimkoli sistematičnim razumevanjem, kar se ne more podvreči logiki periodizacije ali identitete (Edelman 2004).

2 (U)oqueerjanje otroka

Navkljub izhodiščem queerovski otrok za potrebe članka potrebuje okvir konceptualizacije, pa četudi ohlapnega. Verjetno najbolj znano definicijo queerovstva, ki je uporabna pri razmišljjanju o otroštvu in queerovskem toku želje, ponudi E. Sedgwick (1994: 8), za katero je queerovstvo:

/o/dprt mreža možnosti, razpok, prekrivanj, disonanc in resonanc, preskokov in ekscesov pomena, kadar sestavni elementi nikogaršnjega spola, nikogaršnje seksualnosti ne (se jih ne more podvreči, da) opomenjajo monolitično. Eksperimentalna lingvistika, epistemološke, reprezentacijske, politične avanture pripete na zelo veliko tistih med nami, ki nas občasno premakne, da bi se opisali kot (med veliko drugimi možnostmi) vsiljiva femica, radikalna vila, sanjač, kralij/kraljice preobleke, kloni, ljubitelji usnja, ženske v smokingu, feministke ali feministi, masturbatorji, tovor-

2. Lezbično, gejevsko, biseksualno in transspolno.

njakarice, dive, carice, podredljive butcharke, pravljičarke, transseksualci, tetke, wannabeji, moški, ki se identificirajo kot lezbijke, ali lezbijke, ki spijo z moškimi, ali .../ ljudje, ki zmorejo ceniti, se učiti od ali identificirati z naštetim.

Zakaj govoriti o queerovskem otroku, in ne o normativnem otroku, niti ne nujno o gejevskem ali lezbičnem otroku, čeravno pojma nista nepovezana? Queerovstvo odpre vrsto pomenov, ki vedno uhajajo fiksnim klasifikacijam in nakazuje razpon nenormativnih vedenj, relacijskosti, alternativnih temporalnosti in dojemanj prostorov, ki niso nujno zvezani z esencialistično gejevskimi/lezbičnimi subjekti (Halberstam 2005: 6). Zdi se, da queerovski otrok nikoli ni del formulacije normativnega nedolžnega otroka, tega nepopisanega pasivnega lista, temveč je figura, ki odpira vprašanja glede oblikovanj konceptov otroštva in načinov odraščanja, ki nimajo veliko opraviti z linearnostjo niti z normativnim odraščanjem (ki ga simbolično ponazarja rast v višino) in jih Bond Stockton imenuje rast vstran (*sideway growth*). To so načini odraščanja, ki (aktivno) iščejo pot iz omejitev naših (odraslih) konceptov razvojnih mejnikov in časovnih prehodov, ki jih navadno označujemo s prehodi v odraslost. Koncept rasti vstran govorji o odpiranju smeri razraščanja, multiplih potencialnih odraščanja/transformacij in linijah bega (Deleuze in Guattari 1987), ki so »povezan[e] z gonom smrti, a ne reduktibiln[e] nani; nekaj, kar locira energijo, užitek, vitalnost, emocije in gibanje v izmenjavah v vezeh in podaljških, ki niso reproduktivni« (Bond Stockton 2009: 13).

Otroštvo je mesto spopadov definicij glede tega, kdo je otrok, do kdaj je otrok in kaj sploh otroštvo implicira (ali ne) za seksualni razvoj posameznika. Bond Stockton opisuje, kako je otroštvo na Zahodu v 20. stoletju na eni strani postalo »skrbno nadzorovano utelešenje nezapletenosti (otrok postane zaščiten pred delom, seksualnostjo in bolečimi razumevanji)«, hkrati pa sta otrok in ideja otroka postajala vse bolj kompleksna. Na drugi strani je otroka ravno »poteza osvoboditve [njegove] gostote – da bi ga distancirali od odraslosti – naredila samo bolj čudaškega, fundamentalno tujega odraslim« (2009: 5). V ideji otroka, ki je vse bolj odmaknjen in kompleksen, je odraščanje v zadnjih desetletjih posebno zvezano s konceptom tveganja, da otrok ne bo odraščal dobro, da ne bo dozorel v odraslost, da bo s prehodom odlagal ... Spremenjene družbene in ekonomske razmere so tveganje zaostrike do te mere, da se ne ve več, kaj konstituira življenjske poteke in prehod (ne obstajajo več klasični označevalci prehoda, s prehodi se odlaša) in kaj naj bi bil izid tega prehoda (več v Ule 2008). Za formulacijo življenjskega poteka v povezavi s queerovskim otrokom je pomemben predrugačen koncept časovnosti poteka. Narativi prehoda, ki so družbeno sprejeti in zaželeni, pripovedujejo zgodbo o oblikovanju normativnega časa, reproduktivnem futurizmu – stalni reprodukciji samega sebe in prihodnosti, ki je vedno reprezentirana skozi naše otroke (Edelman 2004: 3). Z drugimi besedami, gre za takšno dojemanje, ki temporalnost zveže v kronološko verigo od zgodovine do prihodnosti, ki je ne moremo zlahka zavrniti, ker bi s tem zavračali logiko ideje otroka in prihodnosti (Edelman 2004). Bistvo narativizirane normativne časovnosti sloni na povezovanju in nadaljevanju generacij, v njej pa se preteklost, sedanost in prihodnost zvežejo v kontinuirano in smiselno vez dediščine ter povežejo z reproduktivno temporalnostjo, ki je sama neločljivo zvezana s setom konstrukcij bioloških ur, otrokovih potreb in definicij tega, kaj je najbolje za otrokovo odraščanje, setom, ki ureja družinski urnik (zgodnje spanje, urnik hranjenja, zgodnje vstajanje) (Halberstam 2005: 5).

Kar v prehodih iz otroštva ostaja stalnica, je nedvoumna (hetero)normativnost definicij življenjskih potekov in prehodov v odraslost, ki so še vedno globoko zvezani s koncepti nevarnosti prehoda iz adolescence, družinske reprodukcije, dolgoživosti (pod kakršnimi koli pogoji) in obratno, tudi z zaznamovanostjo načinov življenja, ki jih prihodnost ali skrb za dolgoživost ne zanimata (Halberstam 2005: 152, 174–176). V tej formulaciji normativnega otroka in njegove zvezanosti s prihodnostjo homoseksualnost zavzame strukturno mesto nasprotja, kjer velja: ni otroka = ni prihodnosti, torej mesto »sterilnih, narcističnih užitkov, razumljenih kot inherentno uničajočih za pomen in zato odgovornih za razpad družbene organizacije, kolektivne realnosti in, neizogibno, življenja samega« (Edelman 2004: 13). Queerovstvo in otroštvo se tako znajdet na svoji strani pomenskega polja, queerovski otrok pa je zamolčani otrok ali, kot pravi Edelman (2004: 19), »kult Otroka ne dopušča olтарjev queerovstvu dečkov in deklic, saj je queerovstvo za sodobno kulturo na splošno [...] razumljeno kot konec otrok in otroštva«. Zgovoren podatek investicije v življenjsko naracijo otrok je, da lahko razkritje otrokove drugačne seksualne ali spolne identitete starše pahne v fazi žalovanja, podobne tistim ob smrti ljubljene osebe (Bond Stockton 2009: 18). Queerovski otrok je v tem smislu izrazito povezan s smrto; smrto normativnega otroka, kot si ga želijo starši, in retrospektivnim spominjanjem na otroka, ki ga ni več.

Preigravanje konceptov normativne časovnosti in queerovske časovnosti pride najbolje do izraza ravno pri figuri otroka, ki je vedno v stanju »še ne« (hetero- ali homoseksualen). Pridemo do neke vrste kontradikcije: normativni otrok je, kot opozarja Bond Stockton (2009: 7), v zahodnjaški kulturni imaginaciji nedolžen in neseksualen, vendar pa neseksualnost v tem primeru ne pomeni vrste potencialnih seksualnih in spolnih izrazov v prihodnosti, temveč nekakšno časovno suspenzijo v razvoju – otrok je lahko samo »še ne heteroseksualen«. Z lastnostjo »še ne« otroštva je zvezana največja anksioznost družbe glede spolne in seksualne identitete otroka, saj od ideje imaginarne neseksualnosti in predpostavljenih heteroseksualnosti vsak otrok odstopa; vsak otrok je v odnosu do odraslosti in njenih konstrukcij otroka vedno spodeltel, queerovski, čudaški v smislu nenormativnih dojemanj časa/prostora, igre, objektov, pomenov ipd., potencialno pa tudi v svoji seksualnosti.

Kje potem iskati queerovsko otroštvo? Kako do njega dostopati? To so vprašanja, ki niso nikoli ločena od tega, kako je otroštvo uporabljeno/izrabljeno. Probyn (1995: 444) govorja ravno proti formulaciji otroštva kot »same po sebi umevne podlage, iz katere raštemo navzgor (in jo preraštemo)«, saj tako otroštvo postane v (avto)biografskem pisanju dokaz (sedanje homoseksualnosti), opravičilo (ščitenja otroka pred »slabimi vplivi«) ali skupni element grajenja skupnosti na podlagi podobnih izkušenj. Enega izmed primerov izrabe ponudi Sedgwick v eseju *How to Bring your Kids Up Gay*, kjer opozori na moment paradigmatskega premika kulturnih anksioznosti s homoseksualca na queerovskega otroka. Opisuje skoraj neanaliziran premik v definicijah normalnosti in patološkosti, ki se zgodi po letu 1973, ko Ameriško psihiatrično združenje iz svojega Diagnostičnega in statističnega priročnika umakne homoseksualnost. V naslednjih izdajah leta 1980 se pojavi novo geslo: Motnja spolne identitete pri otroku (*Gender Identity Disorder of Childhood*, ki se ponovi v vseh nadaljnjih izdajah), ki ga skoraj nihče ni opazil, prav tako pa se je spregledalo, da gre za del istega konceptualnega premika, ki se ne bojuje več proti homoseksualcu per se, temveč bojišče prenese drugam, na protogejevskega otroka (1991: 18–27).

Še en primer anksioznosti glede protogejevskega otroka nam ponudi pregled slovenskega nefiktivnega pisanja o queerovskem (največkrat homoseksualnem) otroku, ki premore le malo člankov, ti pa so v publikacijah zgovorno kategorizirani pod rubriko »Zdravje«. Tako na primer v Dnevniku najdemo članek *Homoseksualnost pri otroku: Odkritje vas je povsem iztirilo, saj na kaj takšnega niste bili pripravljeni*, v katerem so starši najprej pomirjeni, da je v času odraščanja »iskanje identitet«, ki lahko vključuje »močna prijateljstva s tendenco homoseksualnosti« (zlasti med dekleti in predvsem zaradi »izzivanja preveč togega družinskega okolja«), popolnoma normalno in je lahko samo stopnja v odraščanju, ki se jo preraste. Sledi patologizacija homoseksualnega otroka: »Če mladostnik čuti močan strah pred nasprotnim spolom, če namerno ostaja sam, se počuti krivega, drugačnega in poleg tega še odklonjenega, homoseksualnost verjetno ne bo prehodna.« Članek nas pouči o zgodnjem odkritju drugačnosti (»že pri 7 ali 8 letih«), nato postreže z dokaznim gradivom oz. simptomatiko, na katero utegne biti dobro pozoren: »Miha /.../ je bil, kadar so se igrali zdravnike, vedno raje s fantki«, »Meta /.../ ima nepozabne spomine na mlaada leta, polna dinamike in športa« ipd. Kar bode v oči, je žanrsko dolgočasna narativizacija in kategorizacija queerovskega otroštva, ki se bere kot vse druge zgodbe – igranje zdravnikov, oblačenje oblek drugega spola, šport (ki utegne v nekaterih diskurzivnih formacijah odigrati vlogo »nezdrave« prakse) – in lahko kaže zgolj na retrospektivno pripisovanje dokazov homoseksualnosti v otroštvu s strani odraslih oziroma razkorak med definicijami, kakšen naj bi otrok bil, ter singularnimi otroki in njihovo »čudaškostjo«.

Queerovskemu otroku je zanikana sedanost v smislu, da do nedavnega ni imel lingvistične podlage za svoje opisovanje³ in lahko obstaja le z vidika odraslih, največkrat šele retrospektivno, z našim pogledom nazaj: »Bil sem čudaški (queerovski) otrok« (Bond Stockton 2009: 7). Edina lingvistična struktura, ki lahko opiše queerovskega otroka, je preteklik, torej sedanje izrekanje, ki se v dejanju »dotika skozi čas« (Dinshaw 2011), torej afektivne mreže povezav čez telesa, zgodovinske trenutke in družbeni gibanja, zaraste s preteklostjo ter vzpostavi pankrtsko afiliacijo med sedanostjo in preteklostjo nepriznanega queerovstva (in/ali seksualnosti) otroka.

Bolj kot opozarjanje na konstrukcijo normativne časovnosti, ki obvladuje naše dojemanje življenjskih potekov, »skoraj vsako dojemanje človeka in skoraj vse načine razumevanja« (Halberstam 2005: 152), je zanimivo pogledati, kaj koncepti alternativnih časovnosti, v tem primeru queerovske temporalnosti, naredijo za odpiranje drugačnega dojemanja življenjskih potekov, predvsem pa otroškosti. Queerovska temporalnost nam

3. Poleg Foucaultovega poudarka o zamolčanosti otroške seksualnosti je v tej točki pomembno njegovo vztrajanje pri zavrnitvi hipoteze represije v prid govorjenju o seksualnosti, priznavanju in množenju diskurzov. Bond Stockton (2009) se na podlagi primerov iz ameriških pogovornih oddaj, ki so naslovile homoseksualnost in predvsem transseksualnost otrok, sprašuje, ali je prišel čas, ko bomo o queerovskem otroku (oziroma bo otrok o sebi) govorili v sedanosti. Čeravno se ameriška izkušnja razlikuje od slovenske vsaj v tem, da se o queerovskem otroku govoriti, je zgovoren drugi avtorični poudarek: namreč, četudi je govor o transseksualnosti otrok, je diskurz popolnoma ločen od seksualnosti (oz. je ta v njem zamolčana). V tem smislu je tudi transseksualni otrok oropan seksualnosti, ki bi njegovo queerovstvo bržkone lahko izpostavila še bolj (v pomenu, da spolna tranzicija ne bi pomenila nujno heteroseksualnost).

govori o alternativnih načinih dojemanja časovnosti in konstrukcije življenjskih narativov, ki niso zvezani s časovnimi urniki nuklearne družine, reproducije, generacije, dolgoživosti, klasičnih služb, ampak delno izhajajo iz queerovskih subkulturnih participacij in o njih gorovijo; te participacije so lahko vseživljenjske (in jih lahko razumemo kot različne oblike odraslosti, ne nujno v binarni kontradikciji z mladostjo), seksualnosti, ki ni zvezana z reproducijo niti ni nujno omejena na monogamijo, o časovnosti zaznamovani s krizo aidsa, o sedanjosti in življenju hitrih izbruhov, ki jih ne moremo nujno povezati v linearo časovno urejenost (Halberstam 2005: 4-5, 152-164). Na točki »ne še« otroštva se namreč odpre tudi potencial alternativne queerovske časovnosti, družbenega upora, potencialov seksualnosti in spolov, saj nam otroške predidentitetne vloge (npr. pobalinka (tomboy), ki se ji posvetimo kasneje), ki niso niti hetero- niti homoseksualne, omogočajo skozi »željo, igro, muko, do katerih dostopajo, .../ teoretizirati drugačne relacije do identitet« (Halberstam 2005: 177). Tako nam otroškost vrže rokavico s potencialom, da se »deklisce in fantovske parcialne identitete .../ lahko prenesejo v odraslost v smislu politike zavnitve – zavnitve, da odrastemo in vstopimo v heteronormativno odraslost, ki jo implicirajo koncepti napredka in zrelosti« (ibid.).

3 (Avto)(bio)(mito)grafija: branje queerovskega otroštva v knjigi Zami

Če ponovimo: queerovski otrok po večini nima mesta v zgodovini in ga kot takega lahko iščemo samo v avtobiografijah in fikciji. Hkrati hočemo poudariti, da je vsaka avtobiografija hkrati že fikcija. Pri tem izhajamo iz biomitografije, primer katere je knjiga *Zami: Novo črkovanje mojega imena* pesnice Audre Lorde. Biomitografija je

sestavljenia iz mita, zgodovine in biografije, vseh načinov, na katere dojemamo svet okoli nas. Je termin, ki opisuje strategijo zapisovanja pomenov identitete v strukturi osebnega, družbenega, kulturnega in zgodovinskega življenja, .../ biomitografija na planu izbeza sloje razlik individualnega subjekta, kakor zarisujejo njegov materialni svet. Je način gledanja na mite kot na del zgodovine, toliko kot so njen del zgodovinska dejstva; mešanja obeh, ustvarjanje novega razumevanja mitske in zgodovinske osebnosti; (ponovnega) ustvarjanja dogodkov in ljudi (resničnih in namišljenih) iz naše preteklosti, da se (ponovno) ustvariš, ne toliko skozi kronološko branje dogodkov v tvojem življenju kot skozi temo, podobo in zvok; vzpostavljanje takšne identitete, kot bi si želel, da jo preberejo (Warburton 2005: 2).

Ko na tem mestu govorimo o avtobiografskem delu biomitografije, ne mislimo na avtobiografijo, kot jo vzpostavlja tradicija ločevanja javne osebe od zasebnega posameznika skozi »konstrukcijo vključevanj, izključevanj in transformacij« (Dodd v Okely 1992: 4). Avtobiografsko pisanje je v tej tradiciji spolno zaznamovano (ženskam so tradicionalno ostajali dnevniški zapisi), oluščeno na pripoved o »velikem moškem« (!) in njegovem »individualnem linearinem napredku in moči, ki konstituira pomembno življenje« (Juhasz v Okely 1992: 4). »Ko pa je avtobiografija enkrat vzpostavljena kot slavljenje moči,« opozori Okely (1992: 7), »ji vedno preti njenu nasprotje: izguba moči, obraza, nadzo-

ra. Nasprotno izhajamo iz feministične reformulacije, ki jo je moč aplicirati na specifično delo in zapisovanje queerovskega otroštva: preobrata k politikam lokacij (Rich 1994) in umešene vednosti (Haraway 1988), specifičnega za poskus avtobiografskega pisanja, ki bi hkrati destabiliziralo tradicijo individualne grandioznosti, ki lahko sistematizira potek svojega življenja v paradoksalnem zavezništvu enkratnega in univerzalnega sočasno, in se obrnilo k alternativam avtobiografskega pisanja, torej lociranim, partikularnim in relacijskim poskusom vzpostavljanja novih oblik pisanja.

Shoshana Felman v uvodu knjige s pomenljivim naslovom še ene sistematizacije, ki to nikoli zares ne more postati, *Kaj želi ženska?* zagovarja avtobiografijo kot ključno orodje teorije, hkrati pa v svoji feministični formulaciji nakaže možnost precej drugačne avtobiografije od tiste, ki nam jo ponuja tradicija. Avtobiografija, trdi, je za ženske intimno povezana s feminismom, med drugim z branjem »literature in teorije v kontekstu lastnega življenja – življenja, ki ga kljub vsemu nimamo popolnoma v zavedni oblasti« (1993: 13). Ne samo, da nikoli zares ne obvladujemo svoje zgodbe niti ni nobenega zagotovila, da je ta v celoti povedana z našim glasom. Teza avtorice je, da »nobena izmed nas, kot ženska, nima avtobiografije« (ibid.: 14). To je njeno prvo dejanje destabilizacije pojma avtobiografije oz. avtobiografije, kot jo poznamo skozi tradicijo, ki govorji o tem, da avtobiografija za ženske nikoli ni samoprisotna, nikoli neposredovana. Zaradi pozicioniranja žensk kot vedno Drugih, izurjenosti samodojemanja kot objektov naša avtobiografija postane naša šele skozi proces; vez branja zgodbe Drugega (»zgodbe, ki jo berejo druge ženske, zgodbe o drugih ženskah, zgodbe o ženskah, ki jo povejo drugi«), svojo zgodbo pa ospolimo – ali do nje dostopimo – »samo posredno – tako da združimo literaturo, teorijo in avtobiografijo skozi dejanje branja in torej z vnašanjem svoje spolne različnosti in istočasno svoje avtobiografije kot pogrešane v tekste kulture« (ibid.: 14).

Če se poskušamo navezati nazaj na queerovskega otroka: queerovsko otroštvo ni zgodovinjeno, temveč obstaja in živi v fikciji, niti ni nikoli samoprisotno in je v večini retrospektivno označeno kot tako skozi fiktivne konstrukcije spomina, želje, metafore, relacije in preseki »čudaškosti«, odklonov, disonanc z okoljem, ki jih ne gre opisati zlahka: »Pogosto sem se spraševala, zakaj se tako dobro počutim v najbolj obrobeni poziciji; zakaj so skrajnosti, čeprav težavne in včasih boleče, vedno bolj udobne kot načrt, ki poteka naravnost po črti v mirni sredini« (Lorde 2012: 27). Queerovstvo Audre kot otroka ni vezano zgolj na njeno željo, temveč se izrisuje skozi barvo njene kože, njeno skorajšnjo slepoto, njene igre in vzpostavljanje relacij z drugimi, vedno ženskami – miti pokončnih karibskih žensk ali njeno materjo – skozi vonjave in dotike.

Sprva analiza kliče k odsotnosti lingvistične podlage za opisovanje queerovske želje, ki jo avtorica pozneje prepoznavata kot lezbično in je najbolje vidna v otroški prigodi, ko ji je štiri leta:

Nenadoma sem se zavedla, da na pragu veže glavnega vhoda stoji majhno bitje, ki me gleda z jasnimi očmi in velikim nasmeškom. Bila je majhna deklica. Bila je najlepša majhna deklica, ki sem jo kadarkoli videla v življenju, /.../ to prijetno bitje, ki je bilo pred menoj, je zagotovo bila deklica, in želeta sem jo imeti za svojo lastno – svojo lastno ne-vem-kaj, toda zase /.../. Navkljub mrazu sem se začela, kot zmeraj, v pajacu potiti. Želela sem ji sleči plasček in pogledati, kaj ima pod

njim. Celo sem jo hotela sleči in se dotikati njenega živega rjavega telesca in se prepričati, ali je živa. Moje srce je pokalo od ljubezni in sreče, za katero nisem imela besed (Lorde 2012: 60–62).

A hkrati se zazdi, da bi s tem analiza omejila in prehitro označila otroško queerovstvo s kasnejšim lezbištvom, kar je ravno tista poteza (avto)biografskega pisanja, proti kateri nas singularnosti queerovskega otroštva svarijo. Nasprotno nam izseki knjige kažejo, kako se Audre otrok vsakokrat spne s parcialnimi objekti, s fragmenti, te relacije pa bi bilo neustrezno zamejiti v okvire kasnejših izpričanih identitetnih kategorij, saj so bližje drugačni formulaciji želje:

Želja je set pasivnih sintez, ki ustvarjajo parcialne objekte, tokove in telesa ter delujejo kot enote produkcije /.../. Želji ne manjka nič; ne manjka ji njen objekt. Subjekt je tisti, ki manjka v želji, ali želja, ki ji manjka fiksen subjekt; ni fiksnega subjekta, razen če je represija. Želja in njen objekt sta ena in ista stvar: stroj kot stroj stroja. Želja je stroj in objekt želje je drugi stroj, povezan z njo (Deleuze in Guattari 2000: 26).

Četudi bi želji Audre otroka radi retrospektivno pripisali lezbično željo in ojdipsko zvezzanost z materjo:

Spominjam se toplega materinega vonja, ujetega med njenimi nogami, v intimnosti njenih fizičnih dotikov, ugnezdenih znotraj strahu/bolečine, tako kot je muškatni orešček ugnezden v svoji lupini. Radio, praskanje glavnika, vonj vazelina, objem njenih kolen in moje zbadajoče lasišče, vsi padajo – v ritem, litanijski, ritual, ko črnska ženska češe svoji hčeri lase (Lorde 2012: 53),

bi se s takšno potezo prehitro ujeli v zanko antropomorfne molarne reprezentacije, kategorizacij spolov in seksualnosti, proti kateri queerovstvo in otrok, narazen in skupaj, vztrajno opozarjata. Audre otrok govorí o drugačnem načelu produkcije. Tega bi Deleuze in Guattari (2000: 295–296) razlikovala od molarne produkcije želje in ga imenovala molekularno:

/N/e ve ničesar o kastraciji, ker parcialnim objektom ne manjka nič in formirajo proste multiplicitete; ker multiple prekinitev nikoli ne prenehajo produkcije tokov, namesto da jih potlačijo, jih prerežejo z enim zamahom – edina prekinitev, ki jih lahko izprazni; ker sinteze konstituirajo lokalne in nespecifične povezave, inkluzivne disjunkcije, nomadske konjunkcije: kjerkoli mikroskopska transseksualnost, ki rezultira v tem, da ženska vsebuje toliko moških kot moški in moški prav toliko žensk, vsi pa so sposobni vstopiti – moški z ženskami, ženske z moškimi – v relacijo produkcije želje, ki sprevrača statistični red spolov.

Koncepta queerovstva in rasti vstran queerovskega otroka, kot ju definiramo na začetku: razraščanja in obstajanja vzporedno z zgodovino, »kar locira energijo, užitek, vitalnost, emocije in gibanje v izmenjavah v vezeh in podaljških, ki niso reproduktivni«, povezava parcialnih objektov v želeče stroje, ki jih ne moremo zaobjeti z molarno poenotenostjo ali jim določiti smeri povezovanja, in koncept queerovstva kot »odprte mreže možnosti, razpok, prekrivanj, disonanc in resonanc, preskokov in ekscesov pomena, kadar sestavnii elementi

spola kogarkoli, seksualnosti kogarkoli ne (se jih ne more podvreči, da) opomenjajo monolitično« govorijo skupaj o queerovstvu otroka, ki ga zares lahko ujamemo skozi razpoke in fragmentarna branja. Seksualnost queerovskega otroka je kompleksnejša od Audrejinega ljubkovanja male punčke. Deleuze in Guattari opozorita, da je »seksualnost povsod: načinu, kako birokrat ljubkuje svoje dokumente, sodnik odreja pravico, poslovnež povzroča kroženje denarja« (Deleuze in Guattari 2000: 293), tudi v repeticiji gibov, zvokov, ritma, teksturi, okusu, vonju:

Udariti, potisniti, podrgniti, zavrteti se je ponavljalo znova in znova. Zamolkel udarec pestiča ob posteljico mletih začimb, medtem ko sta sol in poper posrkala počasi cedeče se sokove česna in listov zelene.

Udariti, potisniti, podrgniti, zavrteti. Prepletajoči se vonji so se dvigovali iz možnarja.

Udariti, potisniti, podrgniti, zavrteti. Občutek pestiča med mojimi ukrivljenimi prsti in možnarjev zunanji rob, ki se je kot sadež prilegal v mojo dlan, ko sem ga držala ob telesu. Vse to me je prestavilo v svet vonja in ritma in gibanja in zvoka, ki je postajal bolj in bolj vznemirljiv, ko so se sestavine utekočinjale (Lorde 2012: 113).

Če poskušamo vpeljati še element temporalnosti: avtobiografija se nam retrospektivno nikoli ne zdi zadostna, ne zdi se avtentična, kot da bi jo kdaj zares zapisali v dnevnik, kot da bi kdaj doživelvi dan na fotografiji. A hkrati se nam v spomin vtisnejo drobci dogodkov, vonj vetra nekega dne, okus nekej jedi iz otroštva, podobe, ki jih prepoznaš kot reminescence, kot da bi se te skoraj dotaknile skozi čas. Spomin je hkrati glavni zaveznik in sovražnik avtobiografskega elementa, prežet z lažjo in nostalgijsko, bolečim vračanjem. Felman pripoveduje, da kolikor je ženska (ta »mi«, ki je v tekstu performativno govorno dejanje, in ne reprezentacija) avtobiografija vedno neposedovana in dostopna samo posredno, nikoli ne more imeti linearne konsistentne narativne strukture niti je ženske ne morejo enostavno obvladovati z zavestnim trudom ali prostovoljnim spominjanjem. »Za razliko od moških, ki pišejo avtobiografije iz spomina, so ženske avtobiografije nekaj, česar njihov spomin ne more vsebovati – ali držati skupaj kot celoto – čeprav jih njihovo pisanje nenamerno vpiše« (Felman 1993: 15). Avtobiografija je zgodba o delni amneziji, o bolečini in nenazadnje eksplicitno ali implicitno o travmi:

Zato, ker se travme ne moremo enostavno spomniti, je tudi ne moremo enostavno »priznati«: izpričana mora biti, v naporu, ki ga delita govorec in poslušalec, da bi našli nekaj, česar govoreči subjekt nima – in ne more imeti – v lasti. Kolikor je vsaka ženska eksistenza dejansko travmatizirana eksistenza, ženska avtobiografija ne more biti priznanje. Lahko je samo pričevanje: pričevanje o preživetju. In kot druga pričevanja o preživetjih je njegov boj v tem, da istočasno izpriča življenje in smrt – umiranje –, ki ga je preživetje potegnilo za sabo (ibid.: 16).

V krogu preživetja travme in novih začetkov, pobiranja fragmentov lastne zgodbe v drugih besedilih, teoriji, relacijah pa avtobiografskost postane ključno orodje – ne samo resnih teoretskih poskusov, temveč vpisovanja zamolčanih zgodovin v kulturo: »ponovno branje ali re-vizija – pogledati nazaj, videti besedilo v novi luči, brati staro besedilo iz nove kritične smeri – je za ženske več kot poglavje v kulturni zgodovini: je dejanje preživetja«

(Rich v Felman 1993: 13), zato ker je preživetje absolutna oblika avtobiografije (Felman 1993: 13). »Komu dolgujem simbole preživetja?« (Lorde 2012: 11.)

Refleksija o avtobiografiji in njeni fragmentiranosti je ključna za razmislek o povezavah avtobiografskosti in queerovskih teorij otroštva. Obe si delita nekatere konceptualne podobnosti, kot so osredotočanje na fluidnost in partikularnosti, hkrati pa odpirata kreativne možnosti uhajanja linearnim narativnim okvirom in sestavljanja fragmentov izkušnje na kreativne/subverzivne načine. Pri vprašanju spomina se lekcije queerovske historiografije izkažejo kot posebno informativne. Biografije, teleološke rekonstrukcije življenja, ki v svoji logiki pripadajo linearemu poteku in narativni sekvenci, imajo zares le malo opraviti s queerovskim življenjem in biomitografskimi zapismi. Queerovskega otroštva ni mogoče strniti v heterotemporalnost, družinski sinhroni čas. Ne alternativna zgodovina ne biomitografija ne moreta biti »transformacija časa v veliko zgodovinsko prijoved« (Freeman 2010: 28), temveč sta bliže erotohistoriografiji,

drugačni od želje po popolnoma prisotni preteklosti, obnovi minulih časov /.../, erotohistoriografija ne vpiše izgubljenega objekta v sedanost, temveč ga sreča že v sedanosti, s tem ko sedanost dojema kot hibrid. In uporabi telo kot orodje za vplivanje, dojemanje ali uprizoritev tega srečanja. Erotohistoriografija priznava, da lahko specifična telesna dispozicija sproži kontakt z zgodovinskimi materiali in da lahko te vezi izzovejo telesne odzive /.../, ki so sami oblika razumevanja. Erotohistoriografija vidi telo kot metodo in zgodovinsko zavest, kot nekaj, kar je intimno povezano s telesnim občutenjem (ibid: 95–96).

Erotohistoriografija je kritična metoda vzpostavljanja alternativne zgodovine na način, ki v ospredje postavi telo in telesna občutja, queerovske družbene prakse in užitke, ki so zgodovinski in časovni razmiki, trenutki ekstremnih telesnih užitkov. Ti ustvarjajo oblike časovne zavesti ali celo zgodovinske zavesti, ki »izpogajajo nove odnose s preteklostjo in producirajo zgodovinsko vednost skozi telesna občutja« (Freeman 2010: 96). Historiografska metoda tako postane »dotik skozi čas« (Dinshaw 2001), afektivna mreža povezav čez telesa, zgodovinske trenutke in družbena gibanja, ne da bi katerega izmed njih ukalupila in dokončno definirala. Alternativna historiografija ali celo queerovsko zavračanje zgodovinjenja temporalnosti, kot ga opisuje Edelman (2004), se giblje v registru časa postajanja, multilinearnosti in multiplih temporalnosti, motenj in cikličnosti, ki jim queerovski utelešeni subjekti pripadajo z vsemi svojimi kontradikcijami. V tem registru se odpre možnost konceptualizacije queerovskega časa, tako v temporalni kot zgodovinski obliki. Queerovski čas teče med izgubljenimi trenutki uradne zgodovine, je diskontinuirana zgodovina. »/Queerovski čas/ so lahko tudi sanje o pobegu zgodovini, ampak te ravno tako dajo dostop do alternativnih zgodovin. Nekonsekventne oblike časa lahko subjekte prav tako povežejo v strukture pripadanja in trajanja, ki so lahko nevidne za zgodovinarjev pogled« (Freeman 2010: xi).

Fragment nekega preteklega dogodka vzpodbudi tok užitka v sedanosti, vzpostavljen skozi pisateljičin lezbični poklon preteklemu queerovskemu otroku Audre, punčki Toni, kot tudi preteklim, sedanjam in prihodnjim bralkam. Pomežikne jim z opisom drobnega užitka sesanja bombona in pomenljivo besedno igro, ki pretekli užitek reflektira in imenuje:

Eno roko sem potegnila iz mufa in si, ne da bi moje oči zapustile njen obraz, stlačila enega od črtastih bombonov v usta. Moja usta so bila suha. Sesala sem bombon in čutila, kako se mi pepermintni sokovi cedijo po grlu, pekoči in sladki, skoraj grobi. Še leta in leta sem si pepermintne bombone predstavljala kot bombone iz Tonijinega mufa (Lorde 2012: 61).

Biomitografija zahteva materialno-semiotično povezavo teles in pomenov, ki ne izhajajo iz identitete niti ne podležejo zrcaljenju ogledala reprezentacije. Biomitografija govorí o razcepljenem subjektu, heterogenem multidimenzionalnem subjektu, ki je sešit skupaj, nikoli cel, nikoli dokončan in zato sposoben povezovanja z drugim (Haraway 1988). Ali kot zapiše Lorde (2012: 386):

Vse ženske, ki sem jih ljubila, so pustile na meni svoj odtis, in tako sem ljubila neki neprecenljivi del sebe, ki je bil od mene ločen – tako drugačen, da sem se morala raztegniti in zrasti, da bi ga lahko prepoznala. In v tej rasti smo se ločile, prav tam, kjer se začne delo. Novo srečanje.

Biomitografija Zami odpre in razširi problem govorjenja o queerovskem otroštvu tako s prepoznanjem omejitev avtobiografije in nevarnosti revizije oz. pogleda nazaj kot tudi z odpiranjem razpok med fikcijo in dogodki, ki nam posredno razkrivajo tokove drugačne želje, seksualnosti in queerovstva otroka. Rich v izjemnem eseju *Notes Towards the Politics of Location* zapiše (1994: 214): »/S/pecifično subjektivacijo žensk skozi lokacijo našega telesa je treba nasloviti /.../. Verjeli smo (sama še vedno verjamem), da je osvoboditev žensk del vsake druge radikalne misli, da lahko odpre strukture odpora, razveže domišljijo, poveže tisto, kar je nevarno razvezano /.../. Ne kot paradigma za 'žensko', temveč kot lokacija.« Telo, ki je »moje telo«, zaznamovano z brazgotinami, razdrobljenostjo, izgubami, trenutnim tipkanjem ipd., je hkrati lokacija kot časovna zona, utelešen spomin, ki je kompleksen in sočasno zamejen, brez grandioznih pretenzij, da lahko govorim s kake druge lokacije kot iz svoje. Tako kot ne moremo govoriti v imenu »ženske« kot univerzalnega subjekta, ne morem govoriti o queerovskem otroku z druge lokacije kot s svoje, to pa moramo vedno misliti kot parcialno, omejeno in nosilko potenciala.

4 Nasilje odraščanja in otroške avanture: *Hide and Seek*

Iskanja queerovskega otroštva skozi fragmente fikcije in avtobiografije se loti tudi film *Hide and Seek* (1997) ameriške avantgardne režiserke Su Friedrich. Črno-beli eksperimentalni dokumentarec je zmes intervjujev odraslih lezbijk, ki se spominjajo svojega otroštva, propagandnih ameriških filmov iz režiskine mladosti (50. in 60. leta) in fiktivnega filma o Lou, dvanajstletnici v 60. letih 20. stoletja. Film bi lahko površno brali kot zgodbó o procesu lezbične identifikacije, zgodbó o odraščanju (*coming-of-age story*), od otroške Lou do odrasle Friedrich ali katerekoli druge intervjuvanke, vendar pa se ob ogledu kmalu izkaže, da film ne zapade zlahka v klasično narativno strukturo lezbične fikcije in identitet, temveč stalno spodnika tla fiksne določljivosti otroške seksualnosti in njenih implikacij za prihodnost.

Eno izmed začetnih vprašanj intervjuvankam je dilema narave (genetika) proti kulturi (vzgoja) o diskurzih o gejevstvu in lezbištvu, in ni naključje, da je to eno ključnih vprašanj

otroštva in otroške seksualnosti v več vidikih. Lezbične intervjuvanke vprašanje v večini zavračajo kot nerelevantno za njihovo identiteto, Friedrich pa pronicljivo pokaže, kako je debata narave proti kulturi vpletena v diskurze o (homo)seksualnosti in otroštvu, ko sopostavlja dokumentarne posnetke šimpanzov, ki jih znanstveniki »kultivirajo«, otroške fotografije in podobe predadolescentnih deklet, s čimer nakazuje »kultiviranje« primerne seksualnosti. Lou v pedagoškem okolju učilnice gleda propagandni film, ki govorji o spolnih razlikah in odraščanju, o tem, kako sta izpolnitev zdravega seksualnega življenja dom in družina. Film prikazuje mlado dekle Mary in svari pred njeno nenavadno navezanostjo na prijateljico, ki pa je zgolj tranzicijska faza, ki jo dekle sčasoma preraste ter se začne zanimati za fante in lepotičenje. Lou je na drugi strani prikazana kot dekle, ki je drugačna od propagandnega filma in večine svojih prijateljic, namesto o fantih pa sanjari o afriških pustolovščinah. Hrepenenje po afriški pustolovščini (nakazani s preseki filma *Simba* (1955), posterji živali v Loujini sobi ter obiskom živalskega vrta in opazovanjem levov) ne postavlja le vse večje distance med njo in prijateljicami (ko med obiskom živalskega vrta Lou opazuje leve, ji najboljša prijateljica reče, da noče iti z njo, ker hoče biti blizu prijateljem in se poročiti), temveč je v filmu simboličen substitut za nedoločljivost Loujine želje in seksualnosti. Če je nakazana queerovska seksualnost kulturno sopostavljena z divjim, neciviliziranim, otroškim, film v tem pogledu prevzame stereotip, pokaže njegovo nasilje, vendar ga poskuša skozi zgodbo tudi razgrniti ter razgraditi binarizme narave in kulture v prid potencialom queerovskih užitkov. Lou je kodirana kot protogejevski otrok v svoji najpogostejši in najbolj divji obliki – tomboyu.

Droben jezikovni ekskurz: izraz *tomboy* sicer slovenimo s *pobalinko*, kar pa nima enakih konotacij, predvsem pa ne odpira enakega konceptualnega polja, zato v nadaljevanju uporabljamo angleško različico, ki ima dolgo zgodovino rabe, vezane na izraz – slaba ženska, neotesanka, nespodobnica, maskulina ženska in potencialna lezbijka. Podoba tomboya je zanimiva z več vidikov: prvič zato, ker daje enega redkih dostopov do potencialno queerovskega otroka, »še ne« heteronormativnega otroka in njegovega potencialnega upora (odraščanja vstran, postrani in povprek) ter hkrati razkriva nasilje normativnega odraščanja.

Podoba tomboya ima dolgo prisotnost v filmski zgodovini, kjer je aktivna ženska z deškim videzom in deškimi interesi prikazana kot ena izmed stopenj prehoda mladega dekleta v odraslost. Zgodba o tomboyu je »ena redkih zgodb prehoda na voljo ženskam v filmu [in hkrati] narativ o konstrukciji primerne ženske identitete« (Creed 1999: 118) kot tudi edini družbeno legitimni narativ ženske začasne apropiacije maskulinosti oz. »podaljšano otroško obdobje ženske maskulinosti« (Halberstam 1998: 5). S pojmom tomboya po eni strani opisujemo otroško vedenje nekaterih deklic, ki ni problematično, kolikor ne poseže v adolescenco, torej dokler je del vedenja, ki naj bi ga dekleta sčasoma prerasla, in kot tako ne predstavlja nevarnosti neheteronormativnih izrazov spola in/ali seksualnosti.

Kot pokaže Halberstam v svoji knjigi *Female masculinity*, je adolescencu čas, ko je pritisk spolne konformnosti z vso silo apliciran na vsa dekleta, ne samo na tomboye:

Ženska adolescanca predstavlja krizo dozorevanja v družbi, v kateri prevladujejo moški. Če je adolescanca za fante ritual prehoda (v zahodnjaški literaturi slavljen)

v obliki bildungsromana⁴) in vzpon do neke (čeravno šibke) oblike družbene moči, je za dekleta adolescenco lekcija omejitve, kazni in represije (Halberstam 1998: 6).

Ko dekle v fikciji odvrže škornje ali kravato in si nadene krilo – tomboy vse to kakopak naredi zaradi moškega – nismo priča samo emocionalnemu in fizičnemu prehodu. Ko si nadene tudi izraz ustrežljivega nasmeha in skorajda neumne očaranosti nad svojim izbrancem, vidimo, kako v fikciji skorajda neproblematično deluje konformnost s spolnimi in seksualnimi vlogami, ki so sicer umetno vsiljene.⁵ Narativna figura tomboya je v svoji ambivalentnosti delovala kot primerno pedagoško orodje, ki je učilo ločevati med komično nedolžno igro deklic, ki sčasoma drastejo, ter potencialno nevarnostjo queerovskega brisanja spolnih in seksualnih mej.

Tako ni nenavadno, da je tomboy kot narativna figura mesto kontradiktornih tokov (ne) odraščanja, konstruktov (dveh) spolov, (hetero)seksualnosti in vir družbene anksioznosti. Creed tomboya na simbolični ravni sopostavi in zoperstavi Freudovi teoriji o seksualnosti žensk, kjer tomboy predstavlja tisto »infantilno« seksualnost, zvezano s klitoralnim užitkom, ki se, prosto po Freudu, sčasoma prenese na vaginalni užitek, znak ženske seksualne dozoritve. Zgodba tomboya, pravi Creed, je v bistvu podobna zgodbi o klitorisu:

Med zgodnjo fazo se tomboy/klitoris obnaša kot »majhen moški«, uživa v fantovskih igrah, se udejstvuje v aktivnih športih, odklanja nošnjo oblek ali ženstvene dejavnosti; v prehodu v odraslost se mlada avanturistka odpove svoji zgodnejši deški razposajenosti, se poslovi od svojih deških avantur, si nadene ženske obleke, pusti dolge lase in se odpravi ujet moškega, katerega naloga je, da jo ukroti, kot da je divja žival (1999: 117).

Lou je primer queerovskega otroka ravno na točki procesa transformacije, ne samo procesa odraščanja, temveč odraščanja vstran in z nejasnimi posledicami. V filmu je prikazana v preseku z živalskim, divjim (prostrano afriško savano iz filma *Simba*), spolno fluidnim (igre s fanti), implicitno pa je nakazana njena seksualnost (z dotiki med prijateljicami, navezanost na eno izmed njih in zapisom ob novici učiteljice poroke: »Nikoli se ne bom poročila!«). Kaj ima Lou opraviti s prikazi propagandnih filmov t. i. spolne vzgoje v šolah in dokumentarističnih intervjujev odraslih lezbijk? Kje se vse tri ravni filma srečajo in kje se ne morejo nikoli ujeti?

Halberstam izpostavi še eno aplikabilno razsežnost žanra tomboy filma, ki nakazuje nezadostnost kategorij seksualne in spolne identitete na voljo ženskam in queerovskemu otroku, te pa so posledica »tiranje jezika – strukture, ki umetno, a z gotovostjo fiksira ljudi in stvari« (1998: 7). Fiksacija – ali v okvire normativnega otroka in heteronormativnosti ali

-
4. O queer implikacijah bildungsromana v navezavi na še eno popularno kulturno ikono, žalostnim mladim moškim, glej Dyerjev esej *Coming Out as Going In: The image of the homosexual as a said young man* (v Dyer in Richard (2002): *The Culture of Queers*. New York, London: Routledge).
  5. Nekateri izmed klasičnih primerov, ki delujejo ravno zato, ker imajo predvidljiv izid in nastavke komedije, so: *Calamity Jane* (1953), *Sylvia Scarlett* (1935), *Kraljica Christina* (*Queen Christina* 1933), *The Member of the Wedding* (1953), *Marnie* (1964). V sodobni mainstream kinematografiji podob ženske maskulinosti in predadolescentnega dekliškega queerovstva skorajda ne najdemo (izjema je npr. film *Tomboy* (2011), ki prikazuje potencialno transspolnega otroka).

queerovskega otroka v identitetne kategorije lezbičnega otroka – deluje skozi pomnoževanje diskurzov o seksualnosti. Je Lou lezbični otrok? Kot reče ena izmed intervjuvank: »Če bi iskala lezbične dele ... to ni zgodba, ki bi jo lahko vsilila tistemu času ... v tistih letih je bilo bolj pomembno ... da nisem razpadla. Da sem spoznala ... da se premikam skozi ta cel svet, katerega del nisem.« Friedrich skozi film ponuja ohlapno re-vizijo queerovskega otroštva, ki je poklon preživetju in absolutna oblika avtobiografije, kot smo že zapisali. Če je film poklon lezbičnemu preživetju (avtobiografskemu in kulturnemu), pa Friedrich pazi, da nikoli ne zameji otroštva na fiksne kategorije in kulturne artefakte. Navsezadnjie se otroštosti loti skozi rigidno odigran fiktivni film, ki nakazuje konstruiranost podob in spominov otroštva ter figure otroka. Hkrati pa je v tej fikciji Lou zavezana singularnosti, njeni drobni užitki vključujejo tako škatlo igrač, ki jo skriva v hišici na drevesu, ples in gibanje, fantaziranje o Afriki kot tudi dotike. Friedrich pokaže, kako se polje pojmovanja užitka za mlada dekleta na splošno, za queerovska dekleta posebej, vse bolj oži: Lou dobi menstruacijo, medtem ko se igra s fanti, kar služi kot znak, da je drugačna od njih, propagandni filmi govorijo o prilagajanju videza in tranziciji iz antagonistma (tomboyevstva) k fantom, njene prijateljice namesto o Afriki fantazirajo o poroki, njena sestra pa je utelešenje zapovedi heteronormativnosti, znotraj katere se Lou ne znajde. V koga bo Lou odrasla? Kaj bo s tem otrokom? To sta vprašanja kategorizacije, s katero ne moremo zamejiti queerovskega otroštva – kaj Lou je – niti ne moremo odgovoriti na vprašanje, kaj je Lou bila, ali, kot pove intervjuvanka: »Rekonstruktivni spomin [...] se prilega tistemu, kar mislimo, da naj bi lezbijke [v otroštvu] bile.«

5 Zaključek

V članku smo skušali odpreti in nasloviti spregledano temo queerovskega otroka. Otroštvo sicer igra pomembno simbolno vlogo kot označevalec prihodnosti, ideja nedolžnega otroka kot tistega, ki je potreben zaščite, pa queerovske seksualnosti, spole in načine življenja postavlja vedno v opozicijo otroku. V tej formulaciji queerovski otrok nima mesta, je del tistega, kar je v diskurzih o seksualnosti dvakratno zamolčano – zamolčano kot otroška seksualnost in zamolčano kot neheteroseksualna seksualnost. Tako je queerovski otrok dostopen le skozi fikcijo, fiktivnost spomina avtobiografije, mitološkega sanjarjenja o tem, kaj smo bili, kaj bi lahko bili, predrugačenih temporalnosti življenja in fiktivnosti besedil, filmov, videoiger ipd., kjer največkrat najdemo sledi tega, kar bi lahko imenovali queerovski otrok. Kot smo poskušali pokazati, queerovski otrok ni zvezan s fiksнимi identitetami ali jasno željo, temveč nam govor, v deleuzovski maniri, o nezvestobi zamejenim konceptom otroštva, potencialnostih in užitku, ki prihaja iz relacij in parcialnih navezav – bodisi do drobljenja materinih začimb, sanjarjenja o savani, potovanja skozi fragmente časa, besedil ali dotikov.

Queerovskega otroka smo ravno zaradi odnosa do avtobiografije na tem mestu iskali skozi v avtobiografijah lezbijk; ne da bi queerovsko otroštvo preprosto zvedli na homoseksualnost in njeno razkritje, temveč ravno zato, da bi pokazali, da v odnosu med odraslostjo in otroštvom ne moremo oziroma ne bi smeli razmišljati linearno niti ne moremo otroštva preprosto omejiti na dokaz kasnejše identifikacije in želje. Skozi primera retrospektivnega

iskanja queerovskih otrok iz biomitografije *Zami* in filma *Hide and Seek* smo poskušali pokazati, da je queerovski otrok v večini dostopen in rojen samo skozi revizijo otroštva, z našim označevanjem za nazaj. Hkrati je pomemben poudarek, da tako disciplinirani prehodi v puberteto in odraslost, zaznamovani s heteronormativnostjo, kot tudi revizije otroštva lahko pomenijo smrt queerovskega otroka in njegovih nenormativnih užitkov. Queerovskemu otroku skozi obe potezi grozi zavračanje parcialnosti in multiplih tokov želje, ki nam ne govorijo zgolj o potencialih parcialnih identifikacij ali celo o predindividualnem queerovskega otrošiva ter o queerovskih temporalnostih, temveč tudi o tem, kaj nam te lahko povejo in ponudijo k epistemologiji mladosti/odraslosti, analiziranju fiktivnosti mej med prehodi in razmišljjanju o iluziji varnosti transformacije ter »prave« smeri razvoja. In čeravno je na ta način queerovski otrok zvezan s posmrtnim prepoznanjem, nam lahko, četudi retrospektivno in skozi razpoke diskurzov o otroštvu, pove največ o življenjskih alternativah.

Literatura

- Bond Stockton, Kathryn (2009): *The Queer Child, or Growing Sideways in the Twentieth Century*. Durham: Duke University Press.
- Creed, Barbara (1999): *Lesbian Bodies: Tribades, Tomboys and Tarts*. V Janet Price in Margrit Shildrick (ur.): *Feminist Theory and the Body: A Reader*: 111–124. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Deleuze, Gilles, in Guattari, Felix (1987): *A Thousand Plateaus*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Deleuze, Gilles, in Guattari, Felix (2000): *Anti-Oedipus*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Dinshaw, Carolyn (2001): Got Medieval?. *Journal of the History of Sexuality*, 10 (2): 202–212.
- Dyer, Richard (2002): *The Culture of Queers*. New York, London: Routledge.
- Edelman, Lee (2004): *No Future: Queer Theory and the Death Drive*. Durham, London: Duke University Press.
- Felman, Shoshana (1993): *What Does A Woman Want?* Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Freeman, Elizabeth (2010): *Queer Temporalities, Queer Histories*. Durham, London: Duke University Press.
- Foucault, Michel (1978): *The History of Sexuality: Volume I*. New York: Pantheon Books.
- Halberstam, Judith/Jack (1998): *Female Masculinity*. Durham: Duke University Press.
- Halberstam, Judith/Jack (2005): *In a Queer Time and Place: Transgender Bodies, Subcultural Lives*. New York, London: New York University Press.
- Haraway, Donna (1988): Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, 14 (3): 575–599.
- Homoseksualnost pri otroku: Odkritje vas je povsem iztirilo, saj na kaj takšnega niste bili pripravljeni. Dostopno prek: <https://www.dnevnik.si/641/zdravje/arhiv/641> (28. 5. 2015).
- Lorde, Audre (2012): *Zami: Novo črkovanje mojega imena*. Ljubljana: ŠKUC – Vizibilija.
- Mozetič, Brane (ur.) (2014): *Grmade, parade in molk: Prispevki k neheteroseksualni zgodovini na Slovenskem*. Ljubljana: ŠKUC.

- Okely, Judith (1993): Anthropology and autobiography. V Judith Okely in Helen Callaway (ur.): *Anthropology&Autobiography*: 1-28. London in New York: Routledge.
- Probny, Elspeth (1995): Suspended Beginnings: Of Childhood and Nostalgia. A Journal of Lesbian and Gay Studies, 2 (4): 439-465.
- Rich, Adrienne (1994): Blood, Bread and Poetry. New York, London: W. W. Norton & Company.
- Sedgwick Kosofsky, Eve (1991): How to Bring Your Kids up Gay. Social Text, 29: 18-27.
- Sedgwick Kosofsky, Eve (1994): Tendencies. Durham: Duke University Press.
- Ule, Mirjana (2008): Za vedno mladi? Socialna psihologija odraščanja. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Warburton, Edward (2005): Movement research in the New Arts Praxis. Dostopno prek: <http://www.nyu.edu/classes/gilbert/collaboration/pdf/newartspraxis.pdf> (1. 6. 2015).

SUMMARY

The article focuses on the queer child, the non-normative child that usually stays hidden in the formulations of the child as an innocent but presumably heterosexual human being. Therefore our research is guided by two research questions: where to find and how to talk about the queer child. Since children sexuality is a muted discourse, as Foucault pointed out, the queer child is usually denied a spot within the formulations of childhood and thus an articulation of queer desires in the present tense ("I am a queer child") happens only rarely. In connection to our first research question, where to find this figure of a queer child, we are trying to reach it through fiction with autobiographical elements that is queering the child retrospectively. Through a juxtaposition of theory, literature and film, we give two main examples of queer childhood. The first is Audre Lorde's biomythography *Zami: A New Spelling of my Name*. Biomythography as a mix of biography and myth opens up the cracks of fiction in the autobiographical writing, showing us how every autobiography is in a way fiction, the same way that every retrospective queering of one's own childhood is partly fiction, too. In this section, we question the accessibility of one's own autobiography; how much of it is fiction and how are remembering and the figure of a child connected to retrospective defining and questions of temporality. In search of a queer child, we are proposing to queer a child Audre through Deleuze and Guattari's reformulations of desire and a child's relation to partial objects that cannot be easily captured in notions of a later adult lesbian identity. Our second example of a queer child is Lou, a tomboy in Su Friedrich's experimental documentary *Hide and Seek*. Tomboy is a rare figure of a queer girl child that has become a part of popular culture but at the same time plays a function of a cautionary tale of transition from girlhood to adulthood. In this aspect, the tomboy has a double meaning: it is a temporally limited form of female masculinity that is expected to end in adulthood but at the same time bears the potential of partial identities that cannot be easily categorized within a heteronormative or cisnormative frame, as Judith Halberstam points out. Through juxtaposing the fiction- and the documentary part, the movie tries to show what a queer childhood would entail: its non-normative pleasures as well as the violence of life transitions towards an identity.

Through these examples, we are trying to show how a queer childhood enables potentials of different formulations of desire and growth, the direction and outcome of which cannot be easily defined. Throughout this reading of texts, it becomes evident that the queer child opens up various questions in relation to (queer) autobiography and (queer) temporality. In this retrospective remembering, the queer child is in danger of being prematurely categorized through temporal linearity of childhood to adulthood, the former being seen as an evidence of an identity in the latter. However, as we try to point out, the queer child cannot be easily tied to fixed identities or clear desires, on the contrary. In a Deleuzian manner, it is unfaithful to clearly defined concepts of childhood, preferring potentialities and pleasure born in relations and partial connections. In this sense, a queer childhood can help us contemplate the potential of subverting heteronormative temporality and sequencing, favoring lines of flight that cannot be subjected to periodization or identity.

Podatki o avtorici:

Jasmina Šepetavc

doktorska študentka Študijev spolov, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Anglo-American University, Letenská 120/5, 118 00 Praga, Češka republika

jasmina.sepetavc@gmail.com

Franc Mali

DRUŽBENE ZNANOSTI IN RAZVOJ NOVIH NAPREDNIH TEHNOLOGIJ: SINTEZNA BIOLOGIJA

IZVLEČEK

Živimo v času, ko razvoj novih, naprednih tehnologij zahteva široko družbeno podporo, saj lahko te le tako kakorkoli prispevajo k blagostanju celotnega človeštva. V tem okviru se povečuje pomen sodelovanja naravoslovcev in družboslovcev. Sintezna biologija kot ena najbolj naprednih novih tehnologij zasluži posebno pozornost družbene in humanistične misli. Področje sintezne biologije je za družbo še vedno precej velika neznanka. Prispevek podaja kritično oceno družbenih koristi in tveganj današnjega ter prihodnjega razvoja sintezne biologije. Avtor prispevka izhaja iz osnovne predpostavke, da danes različne nadzorne institucije veliko pozornosti namenjajo okoljskim tveganjem sintezne biologije, vse premalo pa se ukvarjajo z ekonomskimi tveganji, ki v končni fazi lahko pripeljejo do zaustavitve razvoja te nove in za prihodnost družbe pomembne tehnologije.

KLJUČNE BESEDE: sintezna biologija, nove napredne tehnologije, negativni družbeni imaginariji, znanstvena in tehnološka tveganja, ekonomska tveganja

Social sciences and the progress of the new emerging technologies: synthetic biology

ABSTRACT

In modern societies, the progress of the new emerging technologies needs broad social support. Only in this way will it be possible to achieve the benefits of technological progress for the whole of humankind. In this context, cooperation between social-humanistic and natural-technical thought is very important. As one of the newest emerging technologies, synthetic biology deserves special attention from the social sciences. Namely, synthetic biology is still very unknown in broader society. The main thesis of the article is that the various audit institutions (mostly in Europe) are directing too much attention to the possible biorisks that could appear with the progress of synthetic biology, but do not take the economic risks into account even though such economic risks could even bring the further progress of synthetic biology to a halt.

KEY WORDS: synthetic biology, new emerging technologies, negative social hype, scientific and technological risks, economic risks

1 Uvod¹

Ena ključnih nalog današnje družboslovne in humanistične misli je, da prispeva k ozaveščanju ljudi o družbeni relevantnosti razvoja novih in naprednih tehnologij. Živimo v času, ko nove in napredne tehnologije potrebujejo široko družbeno podporo, da bi lahko z novimi, revolucionarnimi preboji prispevale svoj delež k blagostanju celotnega človeštva. V preteklosti so družboslovni in humanistični misleci pogosto poudarjali negativne plati znanstvenega in tehnološkega razvoja – kot da bi znanstveni in tehnološki razvoj sam po sebi vodil k škodljivim družbenim učinkom. Vzroki za takšne poglede segajo daleč nazaj, pravzaprav že v dobo romantike 18. stoletja, ki je zoper na novo nastopajoče industrijske tehnologije ustvarila vrsto iracionalnih oblik strahov. Posamezni družboslovni in humanistični misleci 19. in 20. stoletja so ravno tako (večinoma neupravičeno) širili negativne poglede na razvoj novih znanosti in tehnologij. Takšno negativno prikazovanje tehnologije je v posameznih primerih vodilo celo v skrajno obliko tehnofobije.

Zdi se, da se družboslovje in humanistika še danes nista povsem osvobodila želje po prikazovanju distopičnih scenarijev razvoja novih tehnologij. Kolikor je takšen negativni diskurz v nekaterih delih družboslovnih in humanističnih znanosti še prisoten, potem ga ni mogoče imeti za kaj drugega kot za že zdavnaj preživeti miseln anahronizem. Živimo v znanstveno in tehnološko vedno bolj razvitem svetu, kjer so vse sfere družbenega življenja na takšen ali drugačen način odvisne od novih dosežkov znanosti in tehnologije. Zato se ni mogoče postaviti na piedestal domnevno objektivne resnice, ki od zunaj opazuje in kritično presoja možne stranpoti tehnološkega razvoja. V današnjem svetu vedno bolj integriranega in medsebojno povezanega znanstvenega vedenja – ne govorimo naključno o transdisciplinarni naravi moderne znanosti – vsi njegovi deli nosijo enak delež odgovornosti za nadaljnji družbeni razvoj. V tej luči zlasti razvoj sodobne biogenetike zahteva vedno bolj tesno sodelovanje znanstvenikov različnih disciplinarnih profilov. Paul Rabinow in Gaymon Bennett v uvodnem poglavju knjige *Designing Human Practices. An Experiment With Synthetic Biology* (2012) pravita, da ravno zato, ker med sodobnimi bioznanostmi in humanističnimi znanostmi tako glede statusa njihovega predmeta preučevanja kot glede samih razmerij med njima ni nekih dokončnih rešitev, potrebujemo čim več pristopov, ki bodo presegli stare predmetne in disciplinarne delitve. Zanimivo je, da so številne pobude za skupno družboslovno in naravoslovno obravnavo različnih vidikov razvoja prihajale s strani tistih vodilnih znanstvenikov, ki so utirali pot novim biogenetskim področjem raziskovanja. Nobelovec James Watson, eden od soavtorjev DNK-ja in direktor velikega projekta »Human Genom Project«, je bil eden prvih, ki se je neposredno zavzel za

1. Avtor izjavlja, da je rezultate raziskovanja, ki so plod njegovega sodelovanja v evropskem raziskovalnem projektu »Synthetic biology - Engaging with New and Emerging Science and Technology in Responsible Governance of the Science and Society Relationship«, in so objavljeni v tem znanstvenem članku, predstavil tudi v poljudnem prispevku za Sobotno prilogo dela, 28.02.2015 (glej: <http://www.delo.si/sobotna/mikrobi-ne-bodo-spreminjali-svinca-v-zlato-lahko-pa-bi-sprennili-gnoj-v-elektriko.html>), zato preverba obeh prispevkov preko sistema Turnitin, ki ga je opravilo uredništvo Družboslovnih razprav, izkazuje 18% ujemanja med obema tekstoma.

tesno sodelovanje družboslovcev in naravoslovcev v okviru velikih projektov biogenetskih znanosti. S tem ko je zahteval, da se del proračuna nameni preučevanju družbenih vidikov razvoja biogenetske znanosti, je odprt prostor – če uporabim mednarodno sprejeto kratico ELSI² – »elsifikaciji« znanosti.

Od takrat naprej tudi vodilni akterji na področju znanstvene in tehnološke politike, ki skrbijo za institucionalne okvire ter financiranje raziskovanja in razvoja, pričakujejo – nenazadnje v duhu že omenjene transdisciplinarne narave znanstvenega vedenja – da bodo predlogi projektov s področja novih bioznanosti vključevali tudi vsebine, ki zadevajo etične, pravne in družbene vidike njihovega razvoja. To velja tudi za različne vidike družbene regulacije sintezne biologije, ki je eno najnovnejših in najobetavnejših področij biogenetskih znanosti. Področje sintezne biologije ne sloni na neki enotni definiciji in v ničemer ni epistemološko in raziskovalno strogo zamejeno. Kljub temu obstaja vedno širši konsenz v znanstveni skupnosti in med podporniki znanosti, da to področje potrebuje posebno skrbno pozornost glede družbenih, etičnih in pravnih vidikov njenega razvoja. Gre za eno izmed tistih tehnologij, ki zaradi močno prisotnih anticipacij, kaj vse lahko prispeva k družbenemu napredku, močno vpliva na orientacije in delovanja različnih družbenih akterjev v današnjem času. Gre torej za novo in napredno tehnologijo, ki pred nas postavlja celo vrsto novih družbenih izzivov. Danes je tako med naravoslovci kot tudi družboslovci in humanisti, ki se ukvarjajo z različnimi vidiki razvoja sintezne biologije, vedno večji konsenz, da odkritje genomskeh zapisov ni bilo že tudi ključ do odkritja bistva življenja, temveč zgolj »konec začetka« biologije. Z nastopom sintezne biologije bo treba na novo premisliti in najbrž tudi rekonceptualizirati prvotni koncept »elsifikacije« znanosti, ki ga je spodbudil nobelovec James Watson. Tudi Paul Rabinow in Gaymon Bennett (2012: 13) pozivata k rekonceptualizaciji bistva »koncepta ELSI«, saj sodobni postgenomski raziskovalni programi, kakršnega predstavlja sintezna biologija, ne morejo več temeljiti na povsem enakem tipu družbenih, etičnih in pravnih razmislekov, ki so veljali pred nekaj leti.

V tej luči novih družbenih, etičnih in pravnih izzivov razvoja sintezne biologije se v prispevku ukvarjamо z dvema temeljnima raziskovalnima vprašanjema. Prvo se nanaša na družbene koristi razvoja sintezne biologije. V zvezi z njim gre še vedno pogosto za pričakovane družbene koristi. Zato je tako pomembno, da v ocenah o družbeni dobrobiti razvoja sintezne biologije ne zaidemo na območje spekulativnih pričakovanj, ki segajo daleč v prihodnosti, temveč da se vprašamo o kratkoročnih družbenih koristih razvoja sintezne biologije. V okviru našega prvega raziskovalnega vprašanja tako skušamo poiskati nekaj odgovorov na vprašanje, kakšno vlogo bo igrala sintezna biologija v nastopajoči bioekonomiji. Drugo raziskovalno vprašanje pa se nanaša na problem tveganj, ki so povezana z razvojem sintezne biologije. Zanimata nas dve vrsti tveganj, ki bi lahko imeli posledice tako za družbo kot za sam razvoj biogenetskih znanosti. Pri prvem tveganju gre za biotveganje, kar ni enako kot biovarnost, o kateri v tem prispevku ne bomo razpravljali, drugo tveganje pa je ekonomsko tveganje, ki je povezano z vprašanjem (ne)upoštevanja modela odprtrega pretoka znanstvenih informacij. V prispevku izhajamo iz predpostavke,

2. Kratica ELSI se v angleščini nanaša na etične, pravne in družbene implikacije razvoja naravoslovnih in tehničnih znanosti.

da bi druga vrsta tveganja lahko imela vrsto dologoročnih negativnih učinkov na (ne) razvoj same sintezne biologije.

Prispevek je razdeljen na pet podpoglavlji. Po uvodnem delu v drugem podpoglavlju skušamo podati nekaj pojasnil, zakaj bi razvoj sintezne biologije prinesel radikalne spremembe zlasti na področju industrijske proizvodnje. V tretjem podpoglavlju se ukvarjamо z vprašanjem, ali so strahovi v zvezi z biotveganji, ki naj bi jih prinesel razvoj sintezne biologije, upravičeni. V četrtem podpoglavlju je poudarek na analizi ekonomskih tveganj za razvoj sintezne biologije, ki jih prinaša omnipotentnost patentnih pravic. Sledi še kratka sklepna misel.

2 Zakaj sintezna biologija ne želi vreči sveta z njegovih tečajev, temveč mu želi predvsem koristiti

Po zadnjem, sicer že nekoliko starejši, vendar nikakor ne povsem zastareli evrobarometrski raziskavi iz leta 2010, ki je bila izvedena že po tistem, ko je Craig Venter na široko medijsko oznanil, da je njegovi raziskovalni skupini uspelo izdelati prvi sintetični genom, so Evropejci še vedno izkazovali nizko stopnjo poznavanja sintezne biologije. Rezultati raziskave Evrobarometer (2010) so pokazali, da »povprečni« Evropejec zelo malo ve o sintezni biologiji, če pa že kaj ve, se ne trudi ravno preveč, da bi pridobil več znanja o koristih in prednostih te nove tehnologije. Kar 83 % anketirancev evrobarometrske raziskave je namreč izjavilo, da področja sintezne biologije ne pozna. Od 17 %, ki so o tej tehnologiji že kaj slišali, jih je 8 % dejalo, da informacije o sintezni biologiji spremljajo površno in da si niso nikoli prizadevali pridobiti več informacij o njej. V zvezi z omenjeno raziskavo je morda zanimiv tudi naslednji podatek: od vseh držav, ki so bile zajete v raziskavo, so najvišji delež poznavanja sintezne biologije pokazali Švicarji (30 %), najmanjšega Turki (10 %). Res je tudi, da poznavanje sintezne biologije ni pretirano niti v drugih delih sveta. Leta 2010, v istem času torej, ko je potekala raziskava Evrobarometer, je samo 26 % Američanov odgovorilo, da so seznanjeni s sintezno biologijo (Peter D. Hart Research Associates 2010).

Vseeno lahko pričakujemo, tudi glede na izkušnje iz preteklosti (primer je odnos javnosti do gensko spremenjenih organizmov), da se bo zanimanje javnosti v Evropi in tudi pri nas za sintezno biologijo povečevalo. Zato ni nepomembno, da se širša (laična) javnost v odnosu do te nove in napredne tehnologije, ki bo dala tako pomemben prispevek družbi, ne prepusti pesimizmu in distopičnim družbenim imaginarijem. Nekatera civilnodružbena gibanja in nevladne organizacije, ki delujejo tako na globalni kot nacionalni ravni, želijo to novo napredno tehnologijo anatemizirati in jo prikazati kot eno večjih groženj sodobnemu človeštvu. Primer takšnega civilnodružbenega gibanja, ki prikazuje razvoj sintezne biologije v zelo negativni luči, je transnacionalna skupina t. i. ljubiteljev Zemlje (ETC). V sintetizirani bakteriji, ki jo je prispevala raziskovalna skupina Craiga Venterja (nadeli so ji izraz »M.MycoidesnJCVIsyn1.0«), so pristaši tega gibanja prepoznali tisti trenutek, ko naj bi sintezni biologi prestopili skrajno dopustno točko in se začeli – če uporabimo njihovo metaforo – »igrati bogu« (ETC 2010).

Četudi so takšne obtožbe o »igranju boga« bioznanstvenike spremljale vedno, ko so ti

v svojem raziskovanju stopili korak naprej, pa naj je šlo – kako absurdno – za anestetike proti bolečini, kontracepcija sredstva, transplantacijsko medicino ali matične celice, se zdi, da se je ta besedna skovanka najpogosteje uporabljala potem, ko se je začela razvijati sintezna biologija. Sintezni biologi naj bi namreč dobili moč ustvarjanja življenja iz nežive materije. Širjenje takšnih in podobnih ideološko in versko fundiranih družbenih imaginarijev lahko zavre nadaljnji razvoj sintezne biologije, še posebej če je v funkciji spodbujanja širše družbene tehnofobije. Še več, postane lahko resna ovira razvoju vseh drugih naprednih tehnologij (več glej v Dabrock 2009; Caj 2009), saj – kot vemo – so današnje napredne tehnologije med sabo tako povezane, da se druga brez druge sploh ne morejo razvijati. V programu Evropske komisije, ki nosi naslov »New and Emerging Science and Technology«, so že kmalu po nastopu tega novega raziskovalnega področja zapisali, da je »njajpomembnejši izziv sintezne biologije pravzaprav ‚sintezna‘ integracija obstoječih disciplin« (NEST 2005). Ali če uporabimo drugi, še preprostejši primer: večina vodilnih znanstvenikov, ki delujejo na področju sintezne biologije, prihaja iz drugih znanstvenih disciplin, samo iz klasične biologije ne. Drew Endy je tehnik, Tom Knight informatik, Randy Rettberg, pobudnik tekmovanja iGEM, je eden od »očetov« interneta. Eno najmočnejših spodbud pri razvoju sintezne biologije dajejo informacijske tehnologije, ki imajo ključno vlogo pri kodiranju genetskega materiala, modeliranju in konstruiranju bioloških sistemov, ter nanotehnologije, ki so pomembne pri prebiranju in pisanku DNK-ja.

Morebitne sanje ljudi, da bi jim sintezna biologija ustvarjala »hišne ljubljenčke« po njihovih predstavah, so danes še daleč od praktične uresničitve. Zato pa je bolj realno razmišljanje o številnih drugih koristih, ki bi jih oziroma jih že prinaša razvoj sintezne biologije.

Ocenjuje se, da bo sintezna biologija že v bližnji prihodnosti dala ključni prispevek k proizvodnji ekološko čistejše bioenergije, odpravljanju velikih ekoloških onesnaževanj, donosnejši proizvodnji kmetijskih pridelkov, napredku medicine in zdravju ljudi ter novim vrstam industrijske proizvodnje. Revolucionarne spremembe lahko pričakujemo tudi na področju medicine, tj. novih vrst terapevtskih in diagnostičnih produktov, novih postopkov ciljnega usmerjanja zdravil, novih možnosti pri razvoju farmacevtskih proizvodov itd. Tu so že bili doseženi številni odmevni rezultati. Jay Keasling z univerze Berkeley je s svojo raziskovalno skupino uspel izdelati mikrob za proizvodnjo artemisinina, osnovne substance za zdravila proti malariji (Conor in Stemerding 2014).

Veliko si lahko obetamo tudi od nove vrste sintetičnih mikroorganizmov v industrijski proizvodnji. Danes se veliko govori o skrajšnem vstopu v nov tip ekonomije, tj. bioekonomije, ki naj bi slonel na treh stebrih: biotehnologiji, obnovljivi biomasi ter integraciji generičnih znanj in njihovi aplikaciji.³ Ekonomisti glede na to, kakšni so njihovi družbeno-ekonomski učinki, inovacije delijo na zmerne, prelomne in radikalne. Zmerne inovacije se v večini primerov dobro prilegajo obstoječim ekonomskim in s tem povezanim pravno-političnim

3. Koncept bioekonomije so v zadnjih nekaj letih razvile mednarodne institucije ter vodilne znanstvene in tehnološke sile v svetu (OECD, EU, ZDA itd.). Strateški načrti v smeri bioekonomskega razvoja se v zadnjem času širijo na vse ravni, od transnacionalne prek nacionalne do regionalne ravni (OECD 2014).

strukturam. To ne velja za prelomne in radikalne inovacije; te vodijo k spremembam obstoječih ekonomskih in pravno-političnih struktur. V ta krog sodijo inovacije na področju sintezne biologije, ki naznajajo vstop današnjih družb v bioekonomsko produkcijo. Ker bo šel današnji in prihodnji razvoj biotehnologije vedno bolj v smer celovitih tehnoloških »platform«, ki ustvarjajo izredno diferencirano, vendar tesno prepleteno verigo novih inovacij, se bodo med sabo ločeni različni industrijski sektorji, ki danadanes sledijo vsak svojemu cilju, »poenotili okrog novih tehnologij, zlasti okrog sintezne biologije« (Zhang 2013: 107).

Na področju praktične uporabe sintezne biologije se na neki način že dogaja – če uporabim terminologijo ameriškega teoretika znanosti Thomasa Kuhna – tih znanstveno-tehnološka revolucija.⁴ Trditev vodilnih sinteznih biologov, da gre tu za tehnološki »preboj«, ki je primerljiv z uvajanjem parnega stroja v 19. stoletju, zato niso pretirane. Če je namreč izum parnega stroja pomenil podreditev fizične energije človeku, s čimer je nastopila doba industrializacije, potem naj bi izumi na področju sintezne biologije vodili v nov tip (bio)industrije, v okviru katere bodo na novo producirani biološki sistemi (od novih vrst goriv do inteligentne proizvodnje in pametnih terapevtskih sredstev) prevzemali osnovno proizvodno funkcijo.

Vodilni sintezni biolog Drew Endy v uvodu knjige *Synthetic Aesthetic: Investigating Synthetic Biology's Designs of Nature* (Endy 2014) trdi, da će je 19. in začetek 20. stoletja doba industrijske revolucije ter druga polovica 20. stoletja doba informacijske revolucije, potem naj bi ravno sintezna biologija na začetku 21. stoletja napovedovala novo dobo – dobo biotehnološke revolucije. Prehod iz »tradicionalnega« genskega inženiringa v sintezno biologijo lahko ponazorimo s prehodom iz obrtniškega v (serijski) tip industrijske proizvodnje. »Tradicionalni« genski inženiring je gen proteina, ki je odoren proti zmrzovanju, lahko prenesel z ribe na paradižnik, s čimer so prišli do rastline, ki je bolj odporna proti mrazu. Reševanje problema izhaja v okviru »tradicionalnega« genskega inženiringa iz enega primera. V nasprotju s tem je cilj sintezne biologije gene proti zmrzovanju vstaviti v številne druge organizme, vključno z bakterijo, njihove učinke pa je mogoče ves čas vnaprej predvidevati in uravnnavati. Sintezna biologija tako v primerjavi s predhodnimi stopnjami razvoja genskega inženiringa prinaša možnosti, da na temelju novih (bioceličnih) linij enormno zmanjša stroške in čas serijske izdelave novih proizvodov.

Dva druga pionirja na področju sintezne biologije, Georg Church in Ed Regis z univerze Harvard, v delu *Regenesis: How Synthetic Biology Will Reinvent Nature and Ourselves* (2012) navajata uspešne primere, kjer se sintetično izdelani biološki organizmi spremenjajo v »orodje« visokotehnološke proizvodnje. Podobno kot so računalniki postali univerzalni stroji, potem ko so znanstveniki razvili ustrezne programe, ki simulirajo delovanje vsakega drugega stroja, se tudi biološki organizmi spremenjajo v univerzalne producente, in sicer

4. Gre za spremembo v znanosti, ki ne nastopa nujno zelo pomozno zunaj znanosti kot celote ali celo zunaj vsakokratne posamezne znanstvene discipline. Vseeno pa na področju, kjer se dogaja, vodi do epohalnih sprememb (to velja zlasti za njene praktične posledice), ki jih lahko označimo za revolucionarne (več glej v Kuhn 1962; Hoynigen-Heune 1989).

tako, da lahko z ustreznimi spremembami svojih genskih programiranih ustvarijo praktično katerikoli zamišljeni produkt. »Navsezadnje so biološki organizmi že vnaprej izdelani produksijski sistemi, ki jih, tako kot računalnike, uravnavajo programi, v tem primeru njihovi genomi« (Church in Regis 2012: 4).

Tukaj seveda ne smemo iti mimo omembe raziskovanj, v katera so vključeni slovenski vrhunski sintezni biologi, ki ravno na tem izredno obetavnem področju raziskovanja s svojimi dosežki povsem enakovredno sledijo svetovnemu znanstvenemu vrhu. Raziskovalna skupina prof. dr. Uroša Petroviča z Instituta Jožef Stefan skuša v sodelovanju s tujimi znanstveniki z uporabo sintezne biologije v enem samem mikroorganizmu združiti več koristnih lastnosti za specifični biotehnološki proces. Z omenjenimi raziskovanji namenljajo izdelati kompleksne celične tovarne, saj bodo iz enega organizma uporabili gene, ki omogočajo fermentacijo lignocelulozne biomase, iz drugih pa gene za biosintežno pot, ki omogoča pretvorbo takšne obnovljive surovine v molekule, uporabne kot biogoriva ali pa za namene kemijske, farmacevtske ali živilske industrije. Uroš Petrovič (2015; 2015a) ocenjuje, da so prve kompleksne celične tovarne odmaknjene le še nekaj let v prihodnost.

Ko bodo biološki sistemi s pomočjo sintezne biologije (v praksi, ne samo v teoriji) postali takšna visokotehnološka »tovarna«, bodo dobili izredno moč pri odpravljanju globalnih problemov današnjega sveta, od odprave lakote na svetu do uničenja odpadkov na zemeljski obli, ki so posledica dve stoletji trajajoče industrializacije. Osnovno vprašanje v tem primeru ne bo več, kaj lahko ustvarimo, temveč česa sploh ne moremo ustvariti. To seveda ne pomeni, da bi takšne biološke »tovarne« proizvajale katerokoli stvar; meje materialnih procesov in proizvodov bi še vedno določali osnovni zakoni narave. Ali če ponovno citiram Georgea Churcha in Eda Regisa (2012: 4): »Sintetični mikrobi ne morejo spremeniti svinca v zlato, lahko pa spremenijo gnoj v elektriko.«

Glede na predhodno prikazane družbene koristi razvoja sintezne biologije potrebujejo namesto skepticizma in neupravičenih strahov pred njenim razvojem čim bolj celovito in objektivno družbeno refleksijo, ki bo upoštevala tako dobre kot slabe plati njenega razvoja danes in v prihodnje. Tudi pri vprašanju družbenih in ekonomskih aplikacij sintezne biologije ni na mestu vzbujanje lažnih iluzij, da se bodo spremembe zgodile čez noč. Zelo težko je napovedovati, kdaj točno v prihodnosti bodo inovacije na področju sintezne biologije dosegle stopnjo množične uporabe. Zato sicer povsem konkretna vprašanja, ki zadevajo prihodnji razvoj sintezne biologije, lahko hitro zdrknejo v polje – če si izposodimo pojem nemškega filozofa Alfreda Nordmana (2007: 35) – »spekulativnih etičnih presoj«. Da bi se izognili vsem oblikam takšnih ali drugačnih utopičnih ali distopičnih imaginarijev, je treba razviti ustrezne mehanizme »anticipativne regulacije na novo nastajajočih tehnologij« (Barben in dr. 2008: 281). Bistvo anticipativne regulacije je vključevanje čim širšega kroga različnih deležnikov pri utiranju novih tehnologij v širši družbeni prostor.

Izredno pomembno oporo pri umeščanju sintezne biologije v (današnji in prihodnji) družbeni prostor predstavljajo udeleženci tekmovanj iGEM (General Engineered Machine competition). iGEM deluje kot globalno stičišče srečevanja in tekmovanja mladih znanstvenikov. Prvo tako tekmovanje je potekalo že leta 2004, istega leta, ko so raziskovalci,

ki so svoje področje definirali kot področje sintezne biologije, organizirali svojo prvo mednarodno konferenco. Od leta 2004 naprej so tekmovanja iGEM doživljala vedno večji svetovni sloves in odmevnost.⁵ Lahko bi rekli, da so presegla najbolj drzna pričakovanja njihovih sklicateljev in organizatorjev. Joy Y Zhang (2013: 108) opozarja, da se vse prevečkrat pozablja, da »sintezna biologija kot novo področje raziskovanja ni samo sijajen primer spoja biologije in inženiringa, temveč tudi neverjeten primer raziskovalnega področja, kjer nove, inovativne ideje množično ustvarjajo mladi, neuveljavljeni nadobudneži, večinoma študentje, ki so polni entuziazma in idej, ne pa že etablirane raziskovalne skupine iz razvojnih oddelkov multinacionalenk«.

Posebna vrednost tekmovanj iGEM so tudi večkulturne in interdisciplinarne izmenjave znanja, timsko delo, mreženje v mednarodnih okvirih in ne nazadnje popularizacija spoznaj na področju sintezne biologije v javnosti. Najuspešnejše skupine v okviru tega tekmovanja pri načrtovanju svojih projektov, s katerimi tekmujejo, vanje vedno bolj vključujejo družbene in etične vidike. Na konkretni ravni to pomeni, da vključujejo tudi mentorje in študente s področja družbenih in humanističnih znanosti, da bi lažje povezali naravoslovno-tehnične probleme z etičnimi, pravnimi in ekonomskimi problemi ter problemi bioterorja in (ekološke) biovarnosti. Za marsikatero vodilno znanstveno silo na svetu, na primer Kitajsko ali Veliko Britanijo, je sodelovanje na takšnem mednarodnem tekmovanju mladih talentov pomenilo spodbudo za izdelavo lastnih (nacionalnih) strategij, ki bi »animirale« mlade nadarjene ljudi za vprašanja bioznanosti pri njih doma. Zato lahko upravičeno trdimo, da so dosežki mladih talentov na tem tekmovanju pomemben kazalec za oceno posameznih nacionalnih znanstvenih in tehnoloških politik.

Ne smemo pozabiti še enega prispevka k razvoju moderne znanosti, ki se dogaja pod okriljem tekmovanj iGEM, tj. podpore odprtemu modelu razvoja znanosti. V jedru teh tekmovanj je zahteva po prispevku k Repozitoriju standardiziranih biogradnikov (Registry of Biobricks), ki se nahaja kot odprta podatkovna baza na MIT. Nekaj mesecev pred tekmovanjem prijavljene ekipе prejmejo paket delcev DNK. V poletnem času študentski timi na svojih univerzah oblikujejo sintetizirane sisteme, ki delujejo v živih celicah. Eden izmed pogojev za sodelovanja na tekmovanju je, da tekmajoča ekipa Repozitoriju standardiziranih gradnikov predloži vsaj en biološki del, najsi bo naraven ali umetno inženiran. Takšni biološki gradniki se zbirajo v skladu z uniformnim oziroma standardiziranim protokolom. Rezultat takšnega zbiranja in povezovanja vnaprej izdelanih standardiziranih bioloških gradnikov je velika stopnja standardizacije na področju bioinformacij, ki je ključni pogoj za nadaljnji razvoj na področju sintezne biologije.

V zvezi s tekmovanjem iGEM je treba na tem mestu posebej izpostaviti, da sta Georg Church in Red Regis, danes vodilna sintezna biologa v svetu, v že omenjeni knjigi *Regenesis: How Synthetic Biology Will Reinvent Nature and Ourselves* (2012) tekmajočim ekipam v

5. Vrhunec tekmovanja iGEM so skupni zbori vseh tekmajočih ekip, na katerih ekipe predstavijo svoje projekte, ki so jih dokončale v poletnih počitnicah. Od leta 2011 se tekmovanje ekip vedno začne oktobra z regionalnimi zbori. Tretjina najboljših ekip v okviru teh regionalnih tekmovanj napreduje v naslednji krog tekmovanja, ki poteka prvi teden novembra na Massachusetts Institute of Technology (MIT). V manj kot desetletju se je število tekmajočih ekip izredno povečalo. Leta 2006 se je tekmovanja udeležilo 32 ekip, leta 2008 že 84 in leta 2011 kar 165.

okviru iGEM namenila pravi slavospev, znotraj tega zlasti ekipi ljubljanske univerze, ki je pod vodstvom prof. Romana Jerala nekaj let zaporedoma pobirala najvišje nagrade na tem tekmovanju; slovenska ekipa je zmagala leta 2006 in 2008. To ji je ponovno uspelo leta 2010 med 130 tekmujočimi ekipami s skupno več kot 1300 tekmovalci, ki so se še zadnjič zbrale na enem mestu, na MIT v Bostonu. Church in Regis v svoji knjigi ocenjujeta, da je bilo to eno najbolj kakovostnih tekmovanj, hkrati pa posebej izpostavita dosežek slovenske ekipe: »Slovenska ekipa je ustvarila standardno molekulo DNK z združevanjem specifičnih zaporednih blokov v naprej določenem zaporedju. [...] V bistvu je šlo za industrijsko revolucijo, ki pa je odigrala svojo vlogo le na ravni molekul. V tem raziskovalnem postopku je slovenska skupina MIT-ovemu javno dostopnemu repozitoriju biogradnikov dodala 151 novih bioloških gradnikov« (Church in Regis 2012: 199).

Pomemben del dejavnosti, ki jo opravijo študentske skupine, ki sodelujejo na tekmovanjih iGEM, se ne nanaša samo na delo na projektih znotraj laboratoriјev, temveč tudi na družbene vidike nihovega raziskovanja. Hvale vredno je, da vključitev poznavalcev družbenih in etičnih vprašanj znanosti ter ne nazadnje načel, ki jih razvija paradigmata odgovornega raziskovanja in inovacij, vše večji meri vodi k interdisciplinarnemu in družbeno odgovornemu značaju tekmovanj iGEM.

3 Ali so strahovi pred tveganji sintezne biologije upravičeni?

Razvoj sintezne biologije vsebuje tudi določena tveganja. V tem se v ničemer ne razlikuje od drugih naprednih tehnologij. Vsak razvoj tehnologije v zgodovini človeštva je na neki stopnji svojega razvoja vseboval tudi tveganja in negotovosti. Se pa pri sintezni biologiji srečujemo s fenomenom, ki jo včasih upravičeno postavlja v vlogo stalno izmikajoče se »gibljive tarče«. Ocene glede tveganj njenega razvoja so namreč močno odvisne od tega, ali jo bomo definirali kot enostavno nadaljevanje »tradicionalnega« genskega inženiringa ali pa jo bomo imeli za tehnologijo, ki je radikalno prekinila s preteklostjo. Strokovnjaki, ki želijo sintezno biologijo umestiti na zemljevid novih znanstvenih disciplin in tehnologij, si glede tega niso enotni. Odgovor na vprašanje, ali gre pri sintezni biologiji zgolj za »staro vino v novih sodih«, še zdaleč ni enoznačen. Podobno velja za poskus odgovora na vprašanje, ali je smiseln postavljati zelo natančne meje med sintezno in sistemsko biologijo, saj sta se obe raziskovalni področji pojavili praktično sočasno, obenem pa obe po različnih kazalcih doživljata izredno hitro rast. Po analizi Karen Kastenhofer z dunajskega Inštituta za ocenjevanje tehnologij je bilo mogoče leta 2000 v Science Citation Index Expanded pod ključno besedo »sistemska biologija« najti štiri zadetke, pod ključno besedo »sintezna biologija« pa enega. Leta 2011 je bilo to razmerje 1378 proti 363 (Kastenhofer 2013).

V strokovni literaturi bomo naleteli na množico definicij sintezne biologije. Strokovnjaki treh znanstvenih svetov, ki delujejo pod okriljem Evropske komisije, tj. Znanstvenega sveta za okoljska tveganja in tveganja za zdravje ljudi (SCHER), Znanstvenega sveta za pojav novo nastalih tveganj zdravja (SCENIHR) in Znanstvenega sveta za varnost potrošnikov (SCCS), so v najnovejši analizi s konca leta 2014 z naslovom *Opinion on Synthetic Bio-*

logy – Definition opravili sistematični pregled definicij sintezne biologije, ki so v obtoku v zadnjih nekaj letih (EC 2014). Prišli so do številke 35. Glavna težava množice med seboj zelo heterogenih definicij sintezne biologije je, da so splošne teoretske (konceptualne) narave in da zaradi pomanjkanja ustreznih operacionalizacij niso vedno najbolj v pomoč tistim družbenim deležnikom, ki morajo razvijati ustrezne modele družbene regulacije ter metode ocenjevanja družbenih in ekoloških tveganj ter najti odgovore na številna družbena in etična vprašanja. V tem pogledu ni vseeno, ali je sintezna biologija enostavno izenačena s »tradicionalnim« genskim inženiringom ali pa je pojmovana kot povsem novo znanstveno in tehničko področje, ki nima nič skupnega s »tradicionalnim« genskim inženiringom.

Zdi se, da so v začetnih fazah razvoja sintezne biologije strokovnjaki, ki so se ukvarjali z definiranjem tega področja, manj poudarjali razliko med »tradicionalnim« genskim inženiringom in sintezno biologijo. Še pred leti so člani Evropskega sveta za etiko znanosti poudarjali, da »je genski inženiring izhodiščna točka za sintezno biologijo in da zato, ker se prvi stavlja z drugo brez jasnih meja, lahko govorimo zgolj o postopni spremembi, od ustvarjanja enostavnih k ustvarjanju kompleksnih sistemov« (EGE 2009: 48).

V zadnjem času strokovnjaki vedno bolj poudarjajo, da se je z nastopom sintezne biologije pojem biologije dejansko izenačil s pojmom tehnologije in obratno. Ali kot pravi Armin Grunwald (2012: 178): »Sintetična biologija je triumf tehničnega mišljenja v gledanju na naravo.« Podobno razmišlja tudi Drew Endy (2014: 12): »Če je bila v biologiji vedno ‚na delu narava‘, je v danšnji sintezni biologiji, ko to naravo obravnavamo kot ‚del mašinerije‘, ta narava nepopolna, zato jo lahko spremenjamo in izpopolnjujemo s tehniko.« V skladu s tem konceptom »tehnizacije« biologije se v novejših opredelitvah sintezne biologije poudarja, tudi v smislu odmika od »tradicionalnega« genskega inženiringa, izredno pomembna vloga postopkov standardizacije osnovnih bioloških gradnikov, modularnosti, ortogonalnosti in refaktoriranja.⁶

V nasprotju s klasičnim inženiringom, ki je bil usmerjen v razmeroma zmerno spremenjanje obstoječih DNK-struktur znotraj živih organizmov, se sintezna biologija postopoma spreminja v področje racionalnega konstruiranja artificiranih organskih sistemov, ki so vedno bolj odtujeni od tega, kar naj bi izvorno našli v naravi. Cilj sintezne biologije naj bi bilo preoblikovanje (klasične) biologije v popolnoma standardizirano in abstraktno inženirsko disciplino, ki bi bila povsem analogna z električnim in računalniškim inženiringom (Rabinow in Bennet 2009, 2012).

Sintezna biologija se na doseženi stopnji svojega razvoja ukvarja s samoobnavljajočimi biološkimi sistemi, ki so podvrženi stalni dinamiki. Zato so analogije med sintezno

6. Pri moduliraju gre za ključni postopek sintezne biologije, v okviru katerega geni in proteini, ki nastopajo kot promotorji, dobijo obliko modulov. Moduli se kombinirajo, da bi ustvarili novo funkcionalnost. Koncept moduliranja se tesno navezuje na ortogonalnost, v kateri so moduli (geni, proteini, genetske verige) teoretsko uporabljeni, ne da bi upoštevali internomolekularne funkcionalne podrobnosti. To omogoča stalne postopke dekonstrukcije in rekonstrukcije. Primer navzočnosti načela ortogonalnosti: uporaba prokariotske regulacije genskih sistemov v evkariotskih organizmih (in obratno). Pri refaktoriranju gre za programsko-inženirski koncept, ki se nanaša na proces substancialnega prepisovanja obstoječih programskih kodov brez sprememb v njegovem obnašanju navzven (več glej v Frank in dr. 2015; Koenig in dr. 2013).

biologijo in računalniškim inženiringom ali klasičnim elektroinženiringom, kjer je mogoče vse »trajektorije« natančno vnaprej predvideti in jih tudi podvreči strogemu nadzoru, pogosto pretirane. Veljalo naj bi prej nasprotno. Takšen »avtopoetični« značaj umetno konstruiranih bioloških sistemov naj bi ob njihovi sočasni zmožnosti, da so v stalni interakciji z naravnim (človeškim, živalskim in rastlinskim) svetom, pomenil največje tveganje za naravni in družbeni svet. Seveda bi se bilo naivno izogibati vprašanjem, ali razvoj sintezne biologije prinaša kakšna okoljska tveganja. Institucije Evropske komisije, ki se ukvarjajo s tveganji znanstvenega in tehnološkega razvoja ter vplivajo na sprejemanje regulativnih okvirov v posameznih članicah EU, se zavedajo, da sintezna biologija prinaša nove izzive na tem področju. Področje sintezne biologije trenutno pokriva dve direktivi Evropske komisije, ki se nanašata na že daje prisoten problem GSO. Gre za direktivo o namernem sproščanju GSO iz leta 2001 in direktivo o uporabi gensko spremenjenih mikroorganizmov v zaprtih sistemih iz leta 2009. V obeh direktivah so primeri dejanskih in možnih tveganj ter škodljivih učinkov genskega inženiringa na človekovo zdravje in okolje.

Že samo omejitve, ki so na temelju predhodno omenjenih direktiv vnesene v zakonodaje evropskih držav glede gensko spremenjenih organizmov in v domeno katerih trenutno spadajo tudi odkritja na področju sintezne biologije, bi lahko pomembno vplivale na nadaljnje pogoje njenega razvoja. Na to opozarjajo številne analize (Bailey in dr. 2012; COGEM Topic Report 2013; Kelle 2009). Regulacija v zvezi z GSO, ki jo uveljavlja Bruselj, se je namreč v nekaterih članicah EU razvila v sistem, ki je (pravno) tako zahteven in drag, da zlasti majhna in srednje velika inovativna podjetja vedno manj sledijo potencialno izredno obetajočim področjem raziskovanja na področju genskega inženiringa nasploh. Kolikor se bo regulacija, ki se nanaša na GSO, zaostrovala, bo preprečila oziroma vsaj oslabila prihodnje inovacije na področju sintezne biologije, saj bi lahko v kali zatrla obetajoče aplikacije na področju medicine, ki bi bile potencialno zelo koristne za družbo, ali pa bi raziskovanje sintezne biologije iz sfere človekovega zdravja potisnila na druga področja, ki so podvržena nižjim regulativnim preprekam (kozmetika ipd.).

Z razlogi za tak pristop Evrope smo se ukvarjali že večkrat (Mali 2004; 2009; Mali in Grobolišek 2011), zato tu zgolj omenimo, da v okviru različnih družbenih skupin in gibanj v Evropi še vedno naletimo na stališče, da je ukvarjanje biotehnologije z GSO nekaj, kar zahteva popolno prepoved. V tem se Evropa močno razlikuje od drugih delov sveta. Očitna je razlika med »filozofijo«, ki stoji za ocenami tveganj GSO v Evropi in ZDA. V Evropi prisegamo na »načelo previdnosti« (*precautionary principle*) – gre predvsem za preprečevanje negativnih posledic razvoja novih tehnologij. Načelo previdnosti se strogo drži naslednje logike: če znanstveni podatki in zvezi s širjenjem GSO v okolje ne omogočajo nedvoumne ocene tveganj za okolje, potem je treba te aktivnosti takoj ustaviti (Schettler in Raffensperger 2004). V ZDA v skladu s filozofijo »proakcionizma« (*proactionarism*) prednost dajejo tistim možnostim razvoja novih tehnologij, ki se kažejo kot najbolj obetavne. Steve Fuller in Vera Lipinski (2014: 99) sta »ontološko« razliko med načelom previdnosti in proakcijskim načelom jedrnato podala na naslednji način: »Zagovorniki načela previdnosti pravijo, da smo zavezani neki višji entiteti, tj. ,naravi' kot taki, in z njim povezanemu metafizičnemu smislu našega življenja (da ne omenjam zgolj

golega preživetja). V nasprotju s tem zagovorniki proakcijskega načela pravijo, da mi nismo samo del te narave; s svojim obstojem ji šele dajemo smisel; če ne bi služila našim namenom, narava ne bi imela nikakršnega smisla.«

Od opredelitev sintezne biologije kot ene izmed niš sodobnega biogenetskega raziskovanja bo v veliki meri odvisno, v katero smer bo šla evropska regulativa, ki se nanaša na znanstvena in tehnološka tveganja. Posamezni strokovnjaki tako že ves čas zagovarjajo stališče, da se razvoj sintezne biologije – zato ker ne predstavlja pomembnega premika od že dolgo uveljavljenih postopkov genskega inženiringa – ne bi smel dramatizirati, ko gre za vprašanje biotveganja.⁷ Po njihovem mnenju »izbira novega imena za staro tehnologijo še ne pomeni ustvarjanja novega tveganja« (Benner in Sismour 2005: 536). Na drugi strani je mogoče zaslediti vedno več dramatičnih opozoril predvsem različnih (bio)etičnih in drugih ekspertnih gremijev, da obstoječe direktive EU, ki se nanašajo na GSO, ne lovijo koraka z novimi tveganji, ki jih prinaša razvoj sintezne biologije. Tovrstne dramatizacije se glede na tipologijo različnih stopenj tveganj, s katero pa se na tem mestu ne bomo ukvarjali, rade poigravajo zlasti s tveganji, ki naj bi bila v zvezi s sintezno biologijo tako neznana, da jih družba enostavno ignorira. Za Evropsko skupino za etiko znanosti in novih tehnologij, ki deluje pri Evropski komisiji, je pri veljavnih direktivah EU najbolj težavno to, da se malo ali pa sploh ne dotikajo situacij, ko vnos multiplih genskih lastnosti poteka s strani (potencialno) mnogovrstnih »donatorjev«, tako da postaja primerjava z izvornim naravnim svetom nemogoča (EGE 2009).

Strokovnjaki treh znanstvenih svetov, SCHER, SCENIHR in SCCS, ki delujejo pod okriljem Evropske komisije, zahtevajo, da se zaradi zadnjih napredkov na področju sintezne biologije – kot so integracija protocelic znotraj živih organizmov, prihodnji razvoj avtonomnih protocelic, uporaba nestandardiziranih biokemičnih sistemov v živih celicah, izredna hitrost pri spremenjanju novih tehnologij za sintezo DNK in genoma v okviru obstoječih mehanizmov, ki regulirajo GSO – uvedejo tudi nove metode ocenjevanja tveganj (EC 2014a). Navajajo naslednje primere, kjer bi bilo treba čim prej uesti nove tehnike in metode merjenja tveganj, saj obstoječe tehnike in metode, ki se nanašajo zgolj na GSO, ne zadostujejo: (1) negativni učinki, ki nastopajo zaradi integracije protocelic v žive organizme in njihov avtonomni razvoj v prihodnost, (2) nove ksenobiološke (t. i. tuje biološke) različice ter njihovo tveganje za človeško zdravje in okolje, ki naj bi bile inženirane za izboljšano biozadrževanje (izolacijo od interakcije z okoljem), (3) sinteza DNK in spremenjanje genoma, ki prek neposrednega editiranja genoma zigot (oplojenih jajčec) omogoča genske modifikacije v višjih živalih v razponu ene generacije, (4) nove multipleksirane genske modifikacije, ki povečujejo število genskih modifikacij, sočasno (vzporedno) vnesenih prek obsežne sinteze DNK in/ali visokosocasnega (vzporednega) editiranja genoma. Avtorji študije predlagajo, da se ocene tveganj glede morebitnih negativnih učinkov razvoja sintezne biologije na zdravje ljudi in drugih živil ter naravnega

7. V angleški strokovni literaturi, ki govori o tveganjih sodobnih bioznanosti, obstaja razmejitve med *biosecurity* in *biosafety*. Prvi termin naj bi se nanašal na nevarnosti bioterrorja (angl. *bioterror*), tj. na namerne zlorabe znanosti s strani posameznikov in institucij, drugi naj bi se nanašal bolj na »*bionapake*« (angl. *bioerror*), tj. na nepredvidljive škodljive posledice za okolje in zdravje ljudi (glej Zhang in dr. 2012: 8).

okolja naredijo vsaj za deset let naprej. Pozivajo h kombiniranim tehnikam ocenjevanja, saj naj z nobenim individualnim pristopom ne bi mogli rešiti teh kompleksnih zadev.

Zgoraj omenjeno stališče strokovnjakov treh znanstvenih svetov Evropske komisije je samo eno izmed številnih pogledov na tveganja razvoja sintezne biologije. Ob vsej množici različnih in med seboj tudi nasprotujočih si razprav o tveganjih razvoja sintezne biologije ni mogoče zaobiti tistih stališč, ki pravijo, da naj bi samo dejstvo, da gre sintezna biologija v smeri produkcije novih bioloških sistemov – tu koncept »prejemnika« in »darovalca« DNK izgublja svoj pomen (posamezni del ali celotni genom naj bi sintezni biolog vedno bolj inženiral z računalniško tehnologijo) –, stopnjo tveganj zmanjševalo, in ne zviševalo. Po tej logiki razmišljanja naj bi sintetični organizmi, s tem ko bodo vedno manj podobni izvorno naravnim organizmom, predstavljalni manj, in ne več tveganja za okolje (Marliere 2009). Helge Torgersen in Markus Schmidt (2013: 50) ugotovljata, da se »inženirji« na področju sintezne biologije vedno bolj podajajo na utrudljivo pot sintezne biologije z oporo na »xNA« kot nosilca informacije, ki ga ne moremo najti v naravi, zato si zastavljata vprašanje: »Zakaj se ne premakniti k drugačne vrste strojni opremi, ki je neskladna v vsem, kar je bilo v naravi kadarkoli ustvarjeno, in oblikovati gensko požarno steno, ki bo enkrat za vselej rešila težave biotveganj?«

4 Omnipotentnost patentnih pravic in (ne)razvoj sintezne biologije

V zvezi z razvojem sintezne biologije ne smemo zanemariti ekonomskih tveganj, ki so povezana z vprašanjem zaščite intelektualne lastnine in lahko ravno tako usodno vplivajo na to, ali se bo razvoj sintezne biologije upočasnil. Zaščita intelektualne lastnine se praviloma jemlje – ne nazadnje v skladu z izkušnjo tehnološkega napredka v preteklosti – kot ustrezен mehanizem spodbujanja inovativne aktivnosti. Z nastopom novih naprednih tehnologij pa se tudi na tem področju postavlja cela vrsta novih izzivov. Še posebej to velja za takšne tehnologije, kot je sintezna biologija, ki se težko primerja s tehnologijami, ki so se razvile pred njo. Današnje razprave se vrtijo predvsem okrog vprašanja, ali še naprej dajati prednost različnim oblikam zaščite intelektualne lastnine inovacij na področju sintezne biologije ali morda spodbujati modele prostega dostopa znanja (glej Van Doren in dr. 2013; Van den Belt 2013; Gaisser in Reiss 2009). V okviru novih naprednih tehnologij je prost dostop do znanja vedno bolj pomemben dejavnik za to, da se kreativni inovativni potenciali sploh lahko razvijajo (Stemerding in Rerimassie 2013; Krikorian in Kapczynski 2010). V primeru sintezne biologije ne gre zgolj za to, da se ta nahaja vedno bolj na stičišču biotehnologije in računalništva, zaradi česar jo je težko enostransko potiskati v naročje trše (patenti) ali mehkejše (copyright) lastninske zaščite. Gre predvsem za to, da obstaja velika nevarnost, da bo dostop do genskih in drugih bioinformacij zaradi omnipotentnosti patentnih in licenčnih pravic v celoti onemogočen. To pomeni, da se nadaljnji razvoj na najbolj propulzivnih področjih biotehnologije lahko izredno upočasni ali celo ustavi. Po nekaterih ocenah je v današnjem času že patentiranega 20 % človeškega genoma ter tudi na tisoče verig DNK iz živalskega in rastlinskega sveta ter virusov in bakterij. Ti so se miljone let razvijali naravno, sedaj pa

se jih je odtegnilo od javnega dobrega ter se jih prek patentov in drugih oblik zaščite intelektualne lastnine prepustilo zasebnim rokam (glej Hanson in Hoffman 2014). Zato so prizadevanja za odprtim dostopom do genskega materiala in drugih bioinformacij za napredek vse biotehnoške znanosti, ne samo sintezne biologije, tako pomembna. Za področje sintezne biologije to velja še posebej, saj je zahtevo po razširjenih patentnih pravicah tu še lažje uveljavljati, ker t. i. doktrina »naravnega proizvoda« (tisto, kar že obstaja v naravi in ni proizvod človeka, ne more biti patentirano) nima več prave veljave. O tem tipu (ekonomskega) tveganja, ki spremišča razvoj sintezne biologije, je bilo več napisanega na drugih mestih (npr. Mali in Kramberger 2014), zato naj zgolj izpostavimo, kako pomembna so prizadevanja, ki gredo v smer odprtih registrov in podatkovnih baz osnovnih bioloških gradnikov. Prizadevati si moramo za čim bolj odprt dostop do bioinformacij in na drugi strani ne zadušiti spodbud za inovacije. Primer dobre prakse je že omenjeni Repozitorij standardiziranih biogradnikov (Registry of Biobricks) v okviru MIT, ki temelji na filozofiji »oddaj in prejmi« (give and get) in na ta način zagotavlja odločilno vlogo pri razvoju odprtega dostopa do rezultatov sintezne biologije. Če bi bili osnovni biogradniki v okviru Biobricks patentno zaščiteni, bi imeli – glede na to, da vsak proizvod sintezne biologije zahteva množico teh gradnikov – opraviti s popolno »patentno goščo«, ki bi zavirala normalen razvoj te napredne »niše« raziskovanja. Znašli bi se pred bolj ekstremnimi situacijami, kot jih poznamo iz primera »Zlati riž«, mednarodnega projekta razvoja gensko spremenjenega riža, ki proizvaja β-karoten (in karotenoide) v endospermu in je zato pomemben v borbi proti pomanjkanju vitamina A, kar predstavlja globalni zdravstveni problem, prisoten zlasti v manj razvitih državah Afrike in jugovzhodne Azije. Izvajalci omenjenega projekta so se na začetku izvajanja raziskave znašli pred težavo, kako pridobiti licence nič manj kot 70 biopatentov, nad katerimi je imelo lastninsko pravico 32 različnih pravnih subjektov. Zaradi takšnih primerov ne bi smeli zanemariti tveganj, ki bi razvoj vseh novih in naprednih tehnologij, ne samo sintezne biologije, lahko upočasnila ali celo zaustavila.

5 Zaključek

Prispevek je obravnaval nekatere vidike družbenih koristi in tveganj razvoja sintezne biologije. Sintezna biologija je ena najbolj naprednih in z vidika uporabnosti njenih rezultatov tudi ena družbeno najbolj obetavnih sodobnih tehnologij. Predstavlja področje znanstvenega raziskovanja, ki se nahaja praktično na stičišču vseh ostalih naprednih tehnologij. Njeno koristnost lahko pričakujemo na vseh področjih družbenega življenja. V tem oziru se tudi skozi razvoj sintezne biologije uresničuje koncept konvergentnega tehnološkega razvoja, ki sta ga v začetku tega stoletja razvila ameriška znanstvenika William S. Bainbridge in Mihail C. Roco. Prikazovanje različnih distopičnih družbenih scenarijev, ki naj bi nastopili kot posledica razvoja teh novih tehnologij, je rezultat neupravičenih strahov in predsodkov, ki jih v javnosti širijo različna civilnodružbena gibanja, prežeta z religioznim in ekološkim fundamentalizmom. V prispevku sem skušal pokazati, da so ti strahovi in dvomi povsem neupravičeni, saj sintezna biologija vzbuja silna pričakovanj, ne zato, da bi – če uporabim metaforo – »igrala boga« (ustvarjala živi svet iz nežive materije), temveč da

bi prispevala k reševanju številnih povsem konkretnih težav današnjega globaliziranega sveta – od tega, kako odpraviti lakoto in podhranjenost ljudi, do tega, kako pomagati pri odpravi težav z onesnaženostjo okolja in izčrpavanjem naravnih virov. Na področju praktične uporabe sintezne biologije se na neki način že dogaja tista znanstveno-tehnološka revolucija. Ob vseh silnih družbenih koristih, ki jih prinaša razvoj sintezne biologije, bi bilo seveda skrajno naivno sklepati, da njen razvoj ne prinaša tudi možnih tveganj. V prispevku sem se dotaknil dveh možnih tveganj, in sicer tveganja, ki zadeva okolje in zdravje ljudi, ter ekonomskega tveganja (problem zaščite intelektualne rešitve). Gre za možna tveganja, ki zahtevajo družbeno odgovorno obravnavo. K temu lahko prispeva tudi družbena in humanistična misel, ki mora, enako kot vsa druga znanstvenoraziskovalna področja, prispevati svoj delež k razumevanju družbenih koristi in tveganj razvoja novih in naprednih tehnologij.

Literatura

- Bailey, Claire, Metcalf, Heather, in Crook, Brian (2012): SynBio. A review of the technology, and current and future needs from the regulatory framework in Great Britain. Health and Safety Executive, Research Report RR944. Dostopno prek: <http://www.hse.gov.uk/research/rrpdf/rr944.pdf> (9. 1. 2015).
- Barben, Daniel, Fisher, Erik, Selin, Cynthia, in Guston, David (2008): Anticipatory Governance of Nanotechnology, Foresight, Engagement, and Integration. V.J. Hackett in dr. (ur.): The Handbook of Science and Technology Studies: 979–1000. Massachusetts in London: The MIT Press.
- Benner, Steven, in Sismour, Michael (2005): Synthetic Biology. *Nature Review Genetics*, 6 (7): 533–543.
- Church, Georg, in Regis, Ed (2012): Regenesis. How Synthetic Biology Will Reinvent Nature and Ourselves New York: Basic Books.
- Coady, Caj (2009): Playing God. V.J. Savulescu in N. Bostrom (ur.): Human enhancement: 155–180. Oxford: Oxford University Press.
- COGEM Topic Report (2013): The Netherlands Commission on Genetic Modification. Synthetic Biology – Update 2013: Anticipating developments in synthetic biology. The Hague: The State Secretary for Infrastructure and the Environment.
- Conor, Douglas, in Stemerding, Dirk (2014): Challenges for the European governance of synthetic biology for human health. *Life Sciences, Society and Policy*. A Springer Open Journal, 10 (6): 1–45.
- Dabrock, Peter (2009): Playing God? Synthetic biology as theological and ethical challenge. *System and Synthetic Biology*, 3 (1–4): 47–54.
- Dusek, Val (2006): Anty-technology. Romanticism, Luddism, and the Ecology Movement. V V. Dusek (ur.): *Philosophy of Technology*: 176–197. Oxford: Blackwell Publishing.
- Endy, Drew (2014): Introduction. How would you design nature? V D. Endy in dr. (ur.): *Synthetic Aesthetics. Investigating Synthetic Biology's Designs on Nature*: 7–22. Cambridge in London: The MIT Press.
- Frank, Daniel, Reinhard, Heil, Christopher, Coenen, in König, Harald (2015): Synthetic biology's self-fulfilling prophecy – dangers of confinement from within and outside. *Biotechnology Journal*, Article first published online: 16. december 2014.

- Fuller, Steve, in Lipinska, Veronika (2014): The Proactionary Imperative. A Foundation for Transhumanism. New York in Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Gaißer, Sibylle, in Reiss, Thomas (2009): Shaping the science-industry-policy interface in synthetic biology. *System and Synthetic Biology*, 3 (1-4): 109-114.
- Groboljšek, Blanka, in Mali, Franc (2011): Nekatere etične dileme in vprašanja biotehnološkega razvoja v Evropi. *Družboslovne razprave*, 27 (68): 7-24.
- Grunwald, Armin (2012): Technikzukünfte als Medium von Zukunftsdebatten und Technikgestaltung. *Karlsruher Studien Technik und Kultur*. Band 6. Karlsruhe Institut fuer Technologie: Scientific Publishing.
- Hanson, Jaydee, in Hoffman, Eric (2014): Synthetic biology: the next wave of patents on life. Genewatch. CRG – Council for Responsible Genetics. Dostopno prek: <http://www.council-forresponsiblegenetics.org/genewatch/GeneWatchPage.aspx?pageId=310> (20. 1. 2015).
- Hoynigen-Heune, Paul (1989): Die Wissenschaftsphilosophie Thomas S. Kuhn Rekonstruktion und Grundsprobleme. Braunschweig & Wiesbaden: Friedrich Vieweg & Sohn.
- EC (2014): Opinion on Synthetic Biology I. – Definition. Prepared by Scientific Committee on Health and Environmental Risks (SCHER), Scientific Committee on Emerging and Newly Identified Health Risks (SCENIHR), Scientific Committee on Consumer Safety (SCCS). Dostopno prek: http://ec.europa.eu/health/scientific_committees/policy/index_en.htm (2. 2. 2015).
- EC (2014 a): Preliminary Opinion on Synthetic Biology II – Risk assessment methodologies and safety aspects. Prepared by Scientific Committee on Health and Environmental Risks (SCHER), Scientific Committee on Emerging and Newly Identified Health Risks (SCENIHR), Scientific Committee on Consumer Safety (SCCS). Dostopno prek: http://ec.europa.eu/health/scientific_committees/emerging/docs/scenihr_o_048.pdf (3. 2. 2015).
- EGE (2009): Ethics of synthetic biology. Opinion No. 25. The European Group on Ethics in Science and New Technology to the European Commission. Brussels, 17. november 2009. Dostopno prek: https://www.erasynbio.eu/lw_resource/datapool/_items/item_15/ege__opinion25_en.pdf (1. 12. 2014)
- Eurobarometer (2010): Europeans and biotechnology in 2010. Winds of change? A report to the European Commission's Directorate-General for Research. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- ETC (2007): Extrem genetic engineering: an introduction to synthetic biology. ETC Group Releases Report on Synthetic Biology, 16. januar 2007. Dostopno prek: www.etcgroup.org/es/node/602 (15. 1. 2015).
- FoE (2012): The Principles for the Oversight of Synthetic Biology. Declaration of civil society groups. Marec 2012. Dostopno prek: <http://www.synbioproject.orgprocess/assessts/files/6620> (14. 1. 2015).
- Kastenhofer, Karen (2013): Synthetic biology as understanding, control, construction, and creation? Techno-epistemic and socio-political implications of different stances in talking and doing technoscience. *Futures*, 48 (april 2013): 13-22.
- Kelle, Alexander (2009): Ensuring the security of synthetic biology – towards a 5P governance strategy. *System and Synthetic Biology*, 3 (1-4): 85-90.
- Koenig, Harald, Daniel, Frank, Reinhard, Heil, in Coenen, Christopher (2013): Synthetic Genomics and Synthetic Biology Applications Between Hopes and Concerns. *Current Genomics*, 14 (1): 11-24.
- Kuhn, Thomas (1962): The Structure of Scientific Revolutions. Chicago: The University of Chicago Press.

- Krikorian, Gaelle, in Kapczynski, Amy (ur.) (2010): Access to knowledge in the age of intellectual property. New York: Zone Books.
- Mali, Franc (2009): Bringing converging technologies closer to civil society : the role of the precautionary principle. *Innovation – The European Journal of Social Science Research*, 22 (1): 53–75.
- Mali, Franc (2004): Recent dilemmas in the social and legal regulation of biotechnology in the European Union. *Vest – Journal of Science Technology Studies*, 17 (3–4): 39–60.
- Mali, Franc, in Kramberger, Anton (2014): Recent challenges in the social regulation of new emerging technologies: the case of synthetic biology. *Teorija in praksa*, 51 (5): 850–865.
- Marliere, Philippe (2009): The farther, the safer: a manifesto for securely navigating synthetic species away from the old living world. *Systems and Synthetic Biology*, 2 (1–2): 77–84.
- NEST (2005): Synthetic biology: Applying engineering to biology. Report of a NEST High-Level Expert Group. Luxembourg: Office for Official Publications of European Communities. Dostopno prek: ftp://ftp.cordis.europa.eu/pub/nest/docs/syntheticbiology_b5_eur21796_en.pdf (18. 2. 2015).
- Nordmann, Alfred (2007): If and Then: A Critique of Speculative NanoEthics. *Nanoethics*, 1 (1): 31–46.
- OECD (2014): Emerging Policy Issues in Synthetic Biology. OECD Publishing. Dostopno prek: http://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/emerging-policy-issues-in-synthetic-biology_9789264208421-en (11. 11. 2014).
- Peter D. Hart Research Associates (2012): Awareness and Impressions of Synthetic Biology 2010. A Report of Findings (9. november 2012). Dostopno prek: www.synbioproject.org/library/publications/archive/6456 (17. 1. 2015).
- Petrovič, Uroš (2015): Biogoriva bi lahko v celoti nadomestila fosilna goriva. *Tromba – Agencija za promocijo znanosti, kreativnosti in inovativnosti*. Dostopno prek: <http://www.tromba.si/prof-dr-uros-petrovic-ijs-biogoriva-bi-lahko-v-celoti-nadomestila-fosilna-goriva> (19. 2. 2015).
- Petrovič, Uroš (2015a): Slovenci v milijardnem poslu biogoriv. *Intervju z Urošem Petrovičem z Instituta Jožef Stefan, Finance*, 8. 1. 2015. Dostopno prek: <http://www.finance.si/8815541/Slovenci-v-milijardnem-poslu-biogoriv> (19. 2. 2015).
- Rabinow, Paul, in Bennet, Gaymon (2012): Designing Human Practices. An Experiment with Synthetic Biology. Chicago in London: The University of Chicago Press.
- Rabinow, Paul, in Bennet, Gaymon (2009): Synthetic biology: ethical ramifications. *Systems and Synthetic Biology*, 3 (1): 99–108.
- Schmidt, Marcus (2010): Xenobiology: A new form of life as the ultimate biosafety tool. *Bioessays*, 32 (4): 322–331.
- Schettler, Thomas, in Raffensperger, Christopher (2004): Why is a precautionary approach needed? V M. Martuzzi in M. Tickner (ur.): The precautionary principle: protecting public health, the environment and the future of our children: 63–83. Copenhagen: WHO Regional Office of Europe.
- Stemerding, Dirk, in Rerimassie Virgil (2013): Discourses on Synthetic Biology in Europe. Working Paper. Den Haag: Rathenau Institute. Dostopno prek: http://www.rathenau.nl/uploads/tx_rerathenau/Working_Paper_Discourses_on_Synthetic_Biology_in_Europe_01.pdf (6. 1. 2015).
- Torgersen, Helge, in Schmidt, Markus (2013): Frames and comparators: How might a debate on synthetic biology evolve? *Futures*, 48 (april 2013): 44–54.

- Van Doren, Davy, Stefan, Koenigstein, in Reiss, Thomas (2013): The development of synthetic biology: a patent analysis. *Systems and Synthetic Biology*, 7 (4): 209-220.
- Van den Belt, Henk (2013): Synthetic biology, patenting, health and global justice. *Systems and Synthetic Biology*, 7 (3): 87-98.
- Zhang, Joy (2013): The art of trans-boundary governance: the case of synthetic biology, *Systems and Synthetic Biology*, 7 (3): 107-114.
- Zhang, Joy, Claire Marris, in Nikolas, Rose (2011): The Transnational Governance of Synthetic Biology. Scientific uncertainty, cross-borderness and the „art“ of governance. BIOS working paper no: 4. London School of Economics and Political Science: Center for the Study of Bioscience, Biomedicine, Biotechnology and Society.

SUMMARY

The article is dealing with the recent and future social implications of the progress of synthetic biology. Synthetic biology is one of the newest and the most promised emerging technologies which is in the last time the subject of increased attention by social scientists. The starting-point thesis in the article is that social scientists in the past times expressed many times the pesimistic attitudes toward the technological progress. This pessimism concerning technological progress was turned at some occasions even in some kind of technophobia. Unfortunately, the civic society groups are still watching development of synthetic biology with a lot of concern and doubt. The sensationalistic rhetorical figures (synthetic biologists are “playing God”) are part of ideolofical discourse and they are launching dystopian imaginaries about the future technological scenarios. The public awareness about synthetic biology in Europe is also low. A 2010 Eurobarometer survey showed that 83% of EU-citizens have never heard of syntehetic biology. For that reason there is coming time for the changes. In the context of social sciences, we need to follow the discourse which will evaluate social benefits as well as risks of the future development of synthetic biology. We need an ongoing dialogue between synthetic biologists, artists, designers and social scientists, all with very different views on the new emerging technologies. In the paper, there are extensively pesented the reasons, why the future progress of synthetic biology is so important to establish new bioeconomy of 21. Century. Bioeconomy strategies focus on sustainability and the application of biotechnology (including synthetic biology) to grand and societal challenge such as climate change mitigation, energy and food security. Synthetic biology brings about a fresh way of looking at living systems, not as complex objects to be thoroughly understood, but as source of amaizing building blocks (biobricks) that can be rertived from their natural context, reshaped, standardized and used in production of artificial (non-natural) systems. This characteristic of synthetic biology has extremely transformative and applicative potential for various social and economic sectors, such as energy, industry, medicine, enviroment and agriculture. In the paper, there is also given a detailed attention to the biosafety issue in the progress of syntehetic biology. Namely, the thinking among experts, if the current regulation and risk managment in synthetic biology is currently sufficient are polarised. This polarization strongly depends from the definition of syntehetic biology. The newest opinions of the European Commisison’s

expert committees consider that synthetic biology is in some aspect different from classical genetic engineering in terms of regulation of biorisk and that the current regulation and the principles of risk assessment as applied for classical genetic engineering may need some upgrades. According to European Commission's expert committees, there are specific cases in which new approaches in risk management may be necessary, such as routes of exposure and adverse effects arising from the integration of protocells into living organisms and future developments of autonomous protocells, new xenobiological variants and their risk on human health and the environment that should be engineered for improved biocontainment, etc. In the paper, there are given arguments that we need to treat the possible biorisk in synthetic biology realistic. Every kind of "overhypes" or "exaggerations" are socially unproductive. In that sense, there must be find the new way in current regulation and risk management in synthetic biology, i.e. the third way between "precautionary" and "proactionary" principles. Namely, the biggest challenge to anticipatory governance of all new emerging technologies (not only of synthetic biology) is to define the balance between caution and progress. Finally, the author of article addresses the economic risk of synthetic biology which is connected with the increasing trends of commodification of synthetic biology and its aggressive submitting to ownership protection. These trends could in the future threat or even stop the further progress of basic research in synthetic biology.

Podatki o avtorju

Prof. dr. Franc Mali

Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija

e-mail naslov: franc.mali@fdv.uni-lj.si

DR&R DR&R DR&R DR&R

RECENZIJE KNJIG

BOOK REVIEWS

Tibor Rutar

Vivek Chibber: Postcolonial Theory and the Specter of Capital.

London: Verso, 2013.

320 strani (ISBN: 9781844679768), 25,45 EUR

Perry Anderson je v svoji oceni »zahodnega marksizma« leta 1976, skoraj v istem trenutku, kot je Louis Althusser pisal o »krizi marksizma« (1978), dejal (Anderson 1989 [1976]: 121):

»V/sak socialistični borec se sooča z istimi zagotami, ki se mu kažejo kot univerzalne težave. Videli smo že, kako številne in vztrajne so. Kaj je sestavna narava buržoazne demokracije? Kaj je funkcija in prihodnost nacionalne države? Kaj je dejanski značaj imperializma kot sistema? .../ Seznam se nadaljuje in postaja ambicioznejši, dokler ne dosežemo vprašanja »Kakšna bi bila struktura resnične socialistične revolucije?« .../ Zdi se, da je treba začeti s prvimi tremi.«

Z drugimi besedami, če je oziroma bo marksizem uspel podati prepričljive, jasne in dovršene odgovore na prva tri najmanj ambiciozna vprašanja, smo že na dobri poti. Tu nimamo prostora, da bi natančno pokazali, zakaj klasični marksistični (in celo nekateri Marxovi) odgovori na vprašanja glede »buržoaznih« revolucij in »buržoazne« demokracije niso bili nikoli zares ustrezni niti zakaj so klasične marksistične teorije (nacionalne) države vsaj naivno funkcionalistične, če ne popolnoma zmotne. Prav tako ne moremo razgaliti globokih teoretskih in empiričnih težav v zvezi s klasičnimi teorijami imperializma izpod peres Vladimirja Lenina, Nikolaja Buharina in Rose Luxemburg. To so deloma že v prvi, precej bolj pa v drugi polovici prejšnjega stoletja storili tako marksistični kot nemarksistični avtorji. Ključno je, da je od leta izdaje Andersonovega dela in Althusserjevega članka to teoretsko telo prav z ozirom na tri zgoraj izpostavljene težave doživelо razcvet, če ne celo pravcati preporod. Kritika postkolonialne teorije, ki jo Vivek Chibber tako prepričljivo opravi v *Postcolonial Theory and the Specter of Capital*, je – čeprav se bo to sprva slišalo nenavadno – v veliki meri izvrsten povzetek in nadaljevanje tega preporoda.

Naloga Chibberjeve knjige ni nič manj kakor celovita kritika postkolonialne teorije oziroma, natančneje, enega njenih najslovitejših predstavnikov: indijskega kolektiva *Subaltern Studies*. Chibber izrazito jasno in na dolgo rekonstruira temeljne argumente ter skelepe predvsem treh figur, Ranajita Guha, Dipesha Chakrabartyja in Partha Chatterjeeja, da jih nato prav tako jasno in na dolgo preuči ter nazadnje zavrže. V kritiki skuša pokazati, da modno poststrukturalistično zavračanje nekaterih razsvetljenskih idealov, univerzalističnih teoretskih kategorij, kakršne so kapitalistični produkcijski način, izkorisčanje ter upiranje izkorisčanju na podlagi materialnih interesov in stabilne osebne identitete, ter absolutno povzdiganje kulture ni le pojmovno in empirično neustrezeno, marveč je tudi politično onesposabljoče in celo orientalistično. Pri tem je približno tako uspešen, kakor je bil Marx v svoji kritiki mutualista Pierra-Josepha Proudhona (*Beda filozofije*) ali gothskega programa (*Kritika gothskega programa*), če ne celo bolj, saj je Chibber v svoji kritiki še bolj empirično nagnjen in manj strastno žaljiv kakor Marx. A kako je Chibberjeva kritika postkolonialne teorije povezana s prej omenjenim preporodom marksizma?

Ena temeljnih trditev *Subaltern Studies* posebej in postkolonialne teorije nasploh je, da zahodni in vzhodni svet ločuje nepremostljiv prepad. Univerzalistične in razsvetljenske teorije z zahoda, kakršna je marksizem, zato preprosto niso primerne za preučevanje postkolonialnega vzhoda, denimo Indije. To naj bi po mnenju kolektiva *Subaltern Studies* najenostavnejše videli z ozirom na potek in izkupiček zahodnih »buržoaznih« revolucij, kakršni sta bili angleška iz leta 1640 in francoska iz leta 1789, ter potek in izkupiček vzhodne »buržoazne« revolucije, kakršna je bila indijska borba za neodvisnost iz leta 1947. Ideja je, da sta prvi dve revoluciji potekali pod vodstvom vzpenjajočega se in odločnega »buržoaznega« (v smislu kapitalističnega) vodstva, ki je odpravljalo zastarele fevdalne oblastne odnose in ureditve, je v svoj revolucionarni program vključevalo interese subal-

ternih skupin (kmetov in delavcev) ter si prizadevalo za vzpostavitev liberalnega, »buržoaznega«, demokratičnega političnega reda. To je jedro zahodnega kapitalističnega sveta, ki ga marksizem tako dobro analizira. Ampak, pravijo pripadniki *Subaltern Studies*, vzhodni postkolonialni svet je popolnoma drugačen od te podobe. V Indiji denimo »buržoazija« ni vodila samozavestne revolucije, v katero bi bili vključeni interesi subalternih razredov ter katere namen in izkupiček bi bila odprava fevdalnih oblastnih odnosov ter parazitskih ureditev. Indijski postkolonialni politični red je bil nekakšna oligarhija, ki je izključevala subalterne razrede ter nadaljevala z osebnimi odnosi odvisnosti in izkorisčanja. Postkolonialna Indija je po njihovih besedah vsekakor oblika kapitalizma (ne feodalizma), a ta kapitalizem je tako drugačen od neosebnega in liberalnega zahodnega kapitalizma, da ga ne gre analizirati s klasičnimi marksističnimi orodji in da ne moremo reči, da je del »univerzalne zgodovine kapitala«.

To je glavna točka, kjer Chibberjeva kritika *Subaltern Studies* povzema, nadaljuje in mestoma celo nadgradi izkupiček marksističnega preporoda, ki se je začel s koncem sedemdesetih let preteklega stoletja. Chibber namreč spodreže argumente poskolonialne teorije s sklicevanjem na teoretsko in empirično zgodovinopisno delo t. i. »političnih marksistov«, med katerimi s svojimi deli izstopajo Robert Brenner, Ellen Meiksins Wood, George Comninel, Michael Žmolek in Spencer Dimmock. To telo literature razlaga tranzicijo iz fevdalizma v kapitalizem ter vlogo večjih revolucij iz zgodnjemodernega in modernega časa. Chibber z njegovo pomočjo pokaže, da niti angleška niti francoska »buržoazna« revolucija izhodiščno nista bili bistveno drugačni, tj. bolj liberalni, bolj vseobsegajoči, bolj vključujoči in bolj protifevdalni od indijske – pravzaprav je bil politični red, ki sta ga porodili, celo bolj oligarhičen in sovražen do subalternih skupin od indijskega postkolonialnega reda. Kar je bilo zares demokratičnega, egalitarnega in progresivnega v teh revolucijah, je bilo na njihove »buržoazne« vodje povečini vsiljeno od spodaj, s strani subalternih razredov. Tako zahodni kot vzhodni vodje »buržoaznih« revolucij niso žeeli odpraviti osebnih oblastnih odnosov, prisile in politične izključenosti subalternih razredov. Zahodna liberalna demokracija je produkt pritiska od spodaj, ne razsvetljenih reform od zgoraj. (Pri tem se Chibber dotakne tudi bolj splošnega in danes v marksizmu produktivno žgočega vprašanja, kaj storiti s klasičnim pojmom »buržoazne« revolucije. Henry Heller in Neil Davidson sta nedavno objavila dve obsežni deli, v katerih zagovarjata nekoliko predelan klasični pojem »buržoaznih« revolucij, medtem ko skušajo Brenner, Wood, Comninel, Benno Teschke in Stephen Miller, če jih omenimo le nekaj, v svojih člankih in knjigah prepričljivo pokazati, da se je pojmu bolje kar odreči.)

To pomeni, da sta indijski postkolonialni kapitalizem in »klasičnik evropski kapitalizem dva primerka iste vrste. Med njima seveda obstaja ogromno lokalnih kulturnih razlik, a v bistvu gre za podobna družbena sistema, ki temeljita na istem nizu osnovnih določitev (tržna konkurenca, akumulacija kapitala, sistematični tehnološki razvoj, temeljita specializacija producentov, ločitev ekonomskega od političnega itd.) – vsaj če na stvar gledamo z vidika rezultata njunih »buržoaznih« revolucij. Rečeno enostavneje, postkolonialni argument za obstoj nepremostljivega prepada med zahodom in vzhodom, ki preprečuje analizo obeh z istim teoretskim aparatom, ne drži, če temelji na domnevnom polarnem nasprotju med evropskimi »buržoaznimi« in indijsko revolucijo; to nasprotnje namreč ne obstaja.

Druga točka, kjer nas Chibber v svoji kritiki vsaj posredno spomni na razburljivo novo marksistično teoretiziranje, je njegova razlaga, zakaj je stranka *indijski nacionalni kongres* po parlamentarni zmagi demobilizirala svojo delavsko bazo in se podredila interesom indijskih kapitalistov. To je pomembno politično vprašanje, ki se tiče delovanja razvojne nacionalne države, razmerja med nacionalno državo in njenou ekonomsko podlago ter dinamike geopolitičnega v kapitalizmu (imperializma), ki se ga je v zadnjih desetletjih uspešno lotilo nemalo marksistov. O odnosu med državo in ekonomijo je tako v svoji zbirki esejev *Revising State Theory: Essays in Politics and Post-industrialism* (1987) pisal že Fred Block, medtem ko so se odnosa geopolitičnega v kapitalizmu, imperializma in nacionalne oblike države med drugim v svojih delih lotili še avtorji, kot so Anthony

Brewer, Ellen Meiksins Wood, David Harvey, Benno Teschke, Leo Panitch in Sam Gindin, Alex Callinicos, John Milios in Dimitris Sotiropoulos. Poglobljena razprava se je odvila tudi na straneh 4. številke 20. letnika *Cambridge Review of International Affairs* (2007) in v 4. številki 14. letnika *Historical Materialism* (2006).

V svoji kritiki *Subaltern Studies* se Chibber tega trojega zgolj dotakne, saj je spolj delovanju razvojne države in razmerju med državo in ekonomijo v celoti posvetil svoje prvo delo (Chibber 2003). Tudi v zvezi s tem je Chibberjeva kritika povsem prepričljiva, a zopet je najbolj zanimiv in produktiven del te kritike pravzaprav oris njegove *alternativne razlage* istega pojava.

Poudariti skratka želim, da Chibberjeva kritika postkolonialne teorije ne razkriva le bede te danes sila modne paradigme, vsaj kar se tiče njenega utelešenja v *Subaltern Studies*, temveč prvenstveno predstavlja živost neortodoksne, nedogmatične, sodobne marksistične teorije, ki se je sposobna iskreno in presenetljivo produktivno soočati tako z novimi teoretskimi zagatami in empiričnimi odkritiji kakor tudi s starimi teoretskimi dogmami in empiričnimi izogibanji. Razsvetljenski ideal resnice – ne foucaultovska relativistična, samoreferencialna volja do resnice (str. 7) –, univerzalistična teza skupne človeškosti – ne kulturnistična in orientalistična smrt subjekta (7. in 8. poglavje) –, zgodovina od spodaj – ne whigovska apologija kapitala (3. poglavje) –, razkrivanje dejanske univerzalne zgodovine kapitala – ne nemočno slavljenje »fragmenta« in diskurzivno igranje s »hiperrealnim« (5. poglavje) ... To je le nekaj temeljnih značilnosti Chibberjevega sodobnega marksističnega pristopa, na katerem stoji njegova kritika *Subaltern Studies*; nekaj temeljnih značilnosti, ki pa jih ne veže na stare ali mrtve avtoritete niti jih ne odeva v ezoterično diskurzivno megleco (dva greha, ki so ju nemalokrat krivi njegovi nasprotniki), marveč jih zagovarja neodvisno in povsem jasno.

Literatura

- Althusser, Louis (1978): The Crisis of Marxism. *Marxism Today*, julij: 215–220.
 Anderson, Perry (1989): Considerations on Western Marxism. London: New Left Books.
 Chibber, Vivek (2003): *Locked in Place: State-Building and Late Industrialization in India*. Princeton: Princeton University Press.

Nina Perger

Robin Bauer: Queer BDSM intimacies: Critical consent and pushing boundaries. New York: Palgrave Macmillan, 2014. 304 strani (ISBN 978-1-137-43501-9), 80,5 EUR

Delo *Queer BDSM intimacies: Critical consent and pushing boundaries* sloni na kvalitativni raziskavi, opravljeni med letoma 2003 in 2008, v katero je bilo vključenih 49 »partnerjev«, kot intervjuvane osebe poimenuje avtor dela, da poudari interaktivnost procesa ustvarjanja znanja in aktivne vloge intervjuvanih oseb. Vzorec raziskave obsega osebe, samoidentificirane kot bi-/panseksualne cisženske, trans^{*1} in queer osebe ter lezbijke, ki prakticirajo BDSM; intervjuvanci prihajajo iz ZDA (18) in zahodne Evrope (31 »partnerjev«). Avtor se v raziskavi osredotoča na

1. Zapis »trans*« sledi sistemu v izvirniku.

raziskovanje osebnih izkušenj s prakticiranjem BDSM v navezavi na vprašanja moči, »zdravljenja« in spiritualnosti, socialne marginalizacije, politike, intimnih razmerij, spolne identitete in podobno. Raziskava temelji na okviru queer teorij s kritičnim pristopom do družbenih razmerij moči s fokusom na heteronormativnosti (ter cis- in mononormativnosti), definirani kot koncept in družbena struktura moči, ki reproducira spolni binarizem, zajet v medsebojno izključujočih ob rojstvu pripisanih spolov, torej ali moški ali ženska, naturalizira in privilegira heteroseksualnost in specifičen tip heteroseksualnih razmerij z genitalno fokusirano spolnostjo – monogamno romantično heteroseksualno intimno razmerje, postavljeno kot osnovno družbeno enoto; in njeno senčno stran, torej patologizacijo, diskriminacijo, kriminalizacijo in marginalizacijo neheteronormativnih življenjskih stilov. Avtor v tem kontekstu navaja homo- in biseksualnost, BDSM, »promiskuiteto« in seksualnost na javnih mestih ter v komercialne namene, na tej točki pa zmanjka jasna kritična refleksija homonormativnosti, katere primarna referenčna točka je podoba »dobrega, družbeno nenevarnega geja«, ki z lastnim življenjskim slogom pravzaprav živi heteronormativnost na vseh točkah, razen na eni (element istospolne usmerjenosti), in perpetuirja patologizacijo nekonvencionalnih seksualnih praks in intimnih razmerij. Podoben zdrs ali manko kritičnega razmisleka lahko zasledimo tudi pri obravnavi femme-butch dinamik oziroma pri razdelavi femme poželenja, ki ga Bauer razdeli v dve oziroma pogojno v tri verzije seksualne privlačnosti, in sicer (1) femme na relaciji z lezbijkami z maskulinim spolnim izrazom, (2) maskulinim spolnim izrazom oseb, ki jim je bil ob rojstvu pripisan ženski spol, in oseb, ki se identificirajo kot ženske, (3) pogojno pa tudi na relaciji z maskulinostjo na vseh možnih telesih in identitetah, s tem pa femme seksualno poželenje zameji s privlačnostjo zgolj do maskulinega spolnega izraza in izključi seksualno poželenje do ostalih mnogoterih spolnih izrazov – Bauer s tovrstno konceptualizacijo sicer razloči spolni izraz od spolne identitete in od ob rojstvu pripisanega spola, ne preseže pa družbeno dominantne ideje o medsebojni privlačnosti feminilnosti in maskulinosti.

V kontekstu kritične refleksije heteronormativnosti se avtor naveže tudi na ideal (psevdoharmo)nične seksualnosti in ga postavi v razmerje do BDSM praks, ki jih konceptualiza kot transgresivne, ne pa nujno tudi transformativne prakse (v okviru ustvarjanja novih pomenov), ki eroticizirajo celotno telo in za katere je značilna kritična refleksija prevajanja družbenih razmerij moči na individualno raven; hkrati opozarja na nevarnost prehitrega romanticiziranja lezbično-queerovske BDSM intimnosti in praks kot inherentno kritično refleksivnih na relaciji z družbenimi razmerji moči, pri tem pa na podlagi priopovedi partnerjev in partnerk v intervjuju navaja »slepe pege«, ki so ponekod izvzete iz kritične refleksije BDSM skupnosti, npr. razredna in rasna pripadnost ter cisnormativnost, ki je sicer pogosteje presežena v primeru lezbično-queerovskih BDSM prostorov v primerjavi z gejevskimi, ki vstop trans* oseb ovirajo oziroma dopuščajo zgolj na podlagi osebnih poznanstev, ki jamčijo za »ustrezno« oziroma »zadostno« pričakovano uspoljenost osebe.

Avtor se naveže tudi na feministične poglede na BDSM prakso in jih v grobem razdeli na dve veji, pri čemer prva percipira BDSM prakse kot eksplíciten in zgoščen prikaz in udejanjanje patriarhalnosti, jih patologizirajo in zavračajo, saj privolitev osebe v podrejen položaj zaradi družbenih dinamik in učinkovanja neenakih razmerij moči ni možna oziroma je neveljavna, medtem ko druga veja opozarja na aktivno vlogo ženske kot seksualnega subjekta in akterke. Bauer obenem izpostavlja, da so asimetrična razmerja moči vseprisotna in ob odsotnosti njihove refleksije tudi nekonsenzualna nasprotju z BDSM praksami, ki prevajanje družbenih razmerij moči na individualno raven reflektirajo skozi igre in scenarije, jih eroticizirajo in deesencializirajo ter s tem v praksi pomembno razširijo nocijo »ne pomeni ne«, ki privolitev v seksualizirana asimetrična razmerja moči razume zgolj kot odsotnost upora, v »ja pomeni ja«: »V BDSM so dinamike moči bolj vidne, kar jih hkrati tudi bolj izpostavi kritični refleksiji« (str. 76). Za veljavni in deluječi konsenz je tako potrebna tudi določena mera politične ozaveščenosti: »Potrebna je določena politična zavest o družbenih strukturah moči in pripravljenost naslavljanja le-teh, saj se strukturne hierarhije prevajajo v osebne« (str. 91) – ideja o seksualnosti znotraj simetričnih razmerij moči je tako nujno zgrešena.

V kontekstu preigravanja moči znotraj BDSM praks avtor ponudi kritiko Giddensovega koncepta čistih razmerij, v katerih osebi nastopata kot egalitarna akterja, ter tako prezre in v ozadju romantizira družbene dinamike moči, ki tečejo in se živijo. Nasproti konceptu čistih razmerij avtor postavlja koncept alternativnih ali presežnih intimnosti, ki jih označujejo presežki in *too-muchness* preigravanja z vsakdanjimi tehnologijami moči z namenom ustvarjanja erotičnih intenzitet, zavračanje razumnosti, zmernosti, povprečnosti, harmonije, uporabnosti in reproaktivnosti ter vpeljujejo napetost, intenzivnost, tveganost, presežke, fluidnost in prek tega ustvarjajo alternativne seksualne etike. Na podlagi Switcha razširi obstoječi standard BDSM skupnosti – *safe, sane, consensual* (SSC) – v *risk aware consensual kink* (RACK), saj SSC vzpostavlja iluzijo varnosti oziroma varnih prostorov (ki nikoli niso zares varni, lahko pa so varnejši), hkrati pa je ravno občutek tveganja oziroma tveganosti pomemben element BDSM praks, koncept »razumnosti« pa je obremenjen z medicinskim oziroma psihiatričnim diskurzom, za katerega ne moremo jasno določiti objektivnega kriterija.

Ob konstantnem obravnavanju subjektov medpresežne družbene umeščenosti avtor preseže reduktionistično branje subjekta in političnih bojev, ujetih v okvire identitetnih politik, ki ne zajamejo živih kompleksnosti, in izpostavlja nujnost queer perspektiv po simultani obravnavi seksualne in spolne identitete z ostalimi družbenimi kategorijami ter refleksije individualnih družbenih privilegijev za ustrezno naslavljanje kompleksnosti družbene realnosti in družbenih razmerij moči. S kritično držo in refleksijo omejitev prelivanja individualnih transgresivnih delovanj na družbeno raven preseže romantično idejo inherentne subverzivnosti BDSM praks, hkrati pa z naracijami intervjuvanih partnerk in partnerjev pomembno dopolni vsebinski manko queer teorij na točkah o nekonvencionalnih seksualnih praksah in odsotnosti kritike ideala harmonične seksualnosti, ki v heteronormativnem okviru predpostavlja odsotnost dinamike moči in občutij, ki se znotraj heteronormativnosti mislijo kot neprijetna (npr. bolečina, sram, neugodje, poniževanje). Delo je s tega vidika izjemno pomembno tudi za slovensko družboslovje, v katerem so queer teorije vsekakor prisotne v nezadostni meri, enako pa velja tudi za akademsko produkcijo o nenormativnih seksualnih praksah.

Marko Hočvar

**Joachim Hirsch: Gospostvo, hegemonija in politične alternative.
Ljubljana: Založba Sophia, 2014.
292 strani (ISBN 978-961-6768-76-4), 15 EUR**

V politologiji, vsaj tisti kanonski, je v zadnjih dvajsetih letih zagotovo ključno vprašanje, kaj se dogaja z državo – kakšne so spremembe v njenem delovanju, nalogah in institucijah, ki pa so posledica procesa (neoliberalne) globalizacije. Nihče – ali zgolj malokdo – pa se ne vpraša, od kod in zakaj je nastala država kot moderni politični fenomen in kakšni so strukturni vzroki za njen nastanek. Joachim Hirsch v knjigi *Gospostvo, hegemonija in politične alternative* stopi korak nazaj in poskuša opredeliti, zakaj in kako sploh nastane država iz strukturnih določitev kapitalističnega načina produkcije, ter tudi razložiti, kako je sprememba vloge države povezana s spremembami v sferi produkcije. Že kar na začetku velja spomniti, da je knjiga v nemškem izvirniku izšla že leta 2002, se pravi po Seattlu 1999 in Genovi 2001.

Že na začetku knjige avtor izpostavi največji manko liberalne predstavnške demokracije, ki je danes hegemonika. (Skoraj) vse se lahko postavi pod vprašaj, samo temelja kapitalistične formacije ne – to je zasebna lastnina. Drugič, Hirsch poudari, da dokler obstaja kapitalistični sistem produkcije, do takrat bo tudi obstajala država kot moderni fenomen. Hkrati pa ne obstaja transhistorična »podoba« države, temveč se položaj in vloga države spreminja glede na način produkcije ter tudi glede na spremenjanje razmerij moči in v razmerju s hegemonsko predstavo o svetu. Na tej splošni ravni moramo izpostaviti še eno bistvo: nacionalizem, rasizem in seksizem ne morejo biti prevladani znotraj kapitalističnih odnosov. S tem se sicer Hirsch malo manj podrobno ukvarja, a jasno izpostavi, da ti pojavi in prakse – nacionalizem, rasizem in seksizem – vse do danes niso izginili, temveč so dobili nove oblike in vsebine.

Ključni poudarek knjige je na vprašanju države ter njenih zgodovinskih oblik in sprememb. Hirsch ponudi lastno analizo države oziroma vzrokov za njen nastanek, ki ne izhaja iz načina delovanja države, hkrati pa črpa iz Pašukanisa, Poulantzas in Jessopa ter drugih nemških politologov. Posebnost moderne države je v tem, da je prvič v zgodovini prišlo do ločitve ekonomske in politične moči; gre za ločevanje na družbo in državo. Hirsch pride do tega zaključka z analizo kapitalistične produkcije, kjer se kaže, kot da so vsi »enaki«, da vstopajo v pogodbena razmerja menjave tako mezdnih delavci kot tudi kapitalisti. Da pa bi takšen proces sploh bil mogoč, je nujno, da obstaja neka zunanjna instanca, ki pa ni v rokah ne kapitalistov ne mezdnih delavcev. Kapitalistični odnosi postanejo hegemonski šele takrat, ko je fizična prisila prenesena na posebno institucionalno obliko, ki pa ni neposredno v rokah nobenega razreda, tudi kapitalističnega ne. Moderna država nastane šele takrat, ko je centralizirani aparat oblasti vzpostavljen in ločen od družbe in ekonomije. Gre za to, kakšni so strukturni pogoji določitve za takšno delitev. Specifična kapitalistična politična oblika je »oposebljena« država, ki pa se izraža ravno v tej distinkciji, tj. delitvi na politiko in ekonomijo. Kljub tej ločnosti na formalni ravni nikakor ne gre za to, da bi politika in gospodarstvo bila ločena, kajti vedno gre istočasno za ločenost in tudi za povezanost politike in ekonomije, države in družbe. S tem ko razloži »politični fenomen« – državo – iz strukturnih določitev kapitalističnih odnosov, Hirsch tudi posredno napade ostre ločnice v modernem družboslovju. Pri njem je jasno – čeprav je Hirsch sam politolog – da se politična sfera ter sfera materialne in nematerialne produkcije ne moreta ločiti, kar pa s seboj potegne tudi preseganje modernih določitev kanonske politologije, ki naj bi se ukvarjala samo in izključno z državo ter njenimi institucijami, ne pa s sfero produkcije.

Hirsch piše tudi o tem, da obstaja povezanost med specifično kapitalistično politično obliko in nacionalno državo. Kapitalistična država je, zgodovinsko gledano, dobila oblike nacionalne države, ki stavi na narod, ta pa potem, ko se izoblikuje specifična politična forma – država, postane nacija. Obstajajo pa empirične posebnosti, ki se kažejo v tem, da znotraj »kapitalističnega jedra« laže pride do vzpostavitve nacionalne enotnosti, medtem ko so na obrobju globalnega kapitalizma zaradi specifičnih strukturnih in zgodovinskih razlogov velike težave pri oblikovanju nacionalnih držav. To je zelo jasno razvidno v bivših kolonialnih območjih, kjer se države kapitalističnega jedra še danes trudijo, in to tudi s silo, oblikovati moderne nacionalne države.

Premik od fordizma k postfordizmu je imel za posledico, da sta se spremenila tudi delovanje in vloga države. Hirsch govorji o »nacionalni konkurenčni državi«, ki nastane potem, ko neoliberalna globalizacija postane hegemonika predpostavka delovanja sveta. Gre za to, da države med seboj tekmujejo, katera bo bolj privlačna, simpatična kapitalu, ki pa išče prostor za ovrednotenje. To je tisto, kar naj bi omogočalo nova delovna mesta in tudi gospodarsko rast. Koncept »nacionalne konkurenčne države« je zato lahko zelo relevanten tudi za analizo dogajanj v Sloveniji. Zaradi tega nas ne sme čuditi politika zadnjih nekaj vlad v Sloveniji, ki tekmujejo v tem, kako bi privabile nove investitorje (oziroma kapital), zaradi česar se dejansko gibljejo po polju športnega žargona, z namenom, da pokažejo »pripravljenost, tekmovalnost in konkurenčnost« države v primerjavi z ostalimi nacionalnimi državami v globaliziranem kapitalizmu.

V zadnjem delu knjige Hirsch naslovi tudi vprašanje upora in boja proti kapitalističnemu izkorisčanju. Pri njem je jasno – upor mora potekati znotraj kapitalistične, »oposebljene« države kot tudi znotraj kapitalističnih odnosov. Tukaj Hirsch nasprotuje določenim predlogom na levici (če izpostavimo samo Hardta in Negrija, ki sta bolj na strani linij bega in grajenja vzporedne družbene formacije), istočasno pa implicira, da je nujno preseči organizacijske oblike samo in zgolj znotraj nacionalne države, kajti globalizacija onemogoča boj samo znotraj nacionalne države. Sprememba *statusa quo* je odvisna od sposobnosti, da nova družbena in politična gibanja generirajo dovolj moči, kar bo omogočalo tudi spremembo razmerij moči. Ne gre za to, da se vrnemo nazaj v konec 19. in začetek 20. stoletja, ko so se začele oblikovati nacionalne države, kot tudi ne za stremljenje k svetovni, globalni državi. Gre za to, da se premaga in preseže država, ki je moderni fenomen, ki je »oposebljena« država in ki omogoča kapitalistične odnose dominacije in izkorisčanja. Za možnost preseganja kapitalističnega odnosa je hkrati vedno tudi možnost, da se preseže, da se gre onkraj politične forme kapitalistične družbe, se pravi onkraj države. Da bo ta boj uspešen, je tudi na ravni upora nujno iti onkraj organiziranja znotraj nacionalne države – se pravi, nujne so povezave in sodelovanje med gibanji v svetu.

Glede vprašanja bodoče družbenopolitične ureditve ostaja Hirsch nejasen – nikjer ne poda nikakršnih navodil ali napotkov. Kritičen je do predstavnike demokracije, hkrati pa tudi do vseh poskusov spreminjanja razmerij samo in zgolj z osvojitvijo oblasti. Po drugi strani pa ne zavrača popolnoma strankarskega boja kot ene izmed oblik boja, ki poteka istočasno znotraj kapitalistične politične forme in proti kapitalistični politični formi ter kapitalističnim odnosom. Vendar – in to je zgodovina pokazala – zgolj zmaga določene stranke v konkretni nacionalni državi ni zadosten pogoj za odpravo kapitalističnih odnosov.

Nejc Slukan

**Vesna Vuk Godina: Zablode postsocializma. Ljubljana: Beletrina, 2014.
286 strani (ISBN 978-961-284-048-8), 24 EUR**

Slovenija je, vsaj tako piše na platnici, končno dobila knjigo, ki ji bo jasno obrazložila njen trenutno stanje in katere spoznanja bodo lahko pozitivno določala nadaljnje ukrepanje države v teh kriznih časih. Namenjena je predvsem slovenskim odločevalcem, čeprav naj bi jo prebrali »vsi, ki jim je mar za našo sedanjost in prihodnost« (na platnici).

Če bi iz naslova knjige nemara lahko sklepali, da bomo priča obsodbi dediščine bivšega režima, pa smo pri branju precej presenečeni. Tako se zaključek glasi: edina možna pot v svetlo prihodnost je za Slovenijo socializem. Zakaj? Da kapitalizem nosi v sebi immanentna protislovja, vsaj deloma priznava tudi avtorica, ravno tako prepoznavna iz svetovnosistemsko teorije pridobljeno razlikovanje med centrom in periferijo, ki postavlja slovensko državo v neugoden položaj za domačo akumulacijo kapitala, toda za Slovenke in Slovence se zares zataknec nekje drugje. Naša težava je po avtoričinem mnenju v tem, da je sestava družbenih praks, ki so značilne za slovenski prostor, neprimerna za to, kar je v knjigi nejasno pojmovano kot kapitalizem zahodnega tipa. Od tod izvira velik del zagat, ki se kažejo v odnosu samih prebivalcev do dela, do hierarhij v podjetjih in državi ter v samih izvedenih praksah slovenske tranzicije in z njo povezanih privatizacij.

V prvem delu knjige, ki govori o samorazumevanju položaja neodvisne Slovenije, izvemo, da je neno trenutno stanje posledica neke fantazme moderne, ki nam je še ni uspelo izključiti iz svojega svetovnega nazora. Ljudsko in odločevalsko razumevanje naše tranzicije in hitro sprejetje zahodnega modela naj bi se tako skrivali v sprejemanju logike zgodovinskega napredka v obliki stadijev. To je menda prežemalo samorazumevanje zgodovinske situiranosti tako marksistične Jugoslavije kot liberalnega Zahoda, ki pa se je po avtoričinem mnenju skliceval na neko drugo socialno evolucionistično teorijo, tj. teorijo ameriškega antropologa L. H. Morgana. Teza o miselnem presku oz. o menjavi svetovnonazorske pozicije iz komunističnega v kapitalistični konec zgodovine se morda ne bi zdela tako za lase privlečena, če ne bi imela nekaj sumljivih poudarkov. Ni namreč jasno, po kateri poti so ravno Morganove ideje tiste, ki so informirale domače politično-ekonomske preobrate, po drugi strani pa je še bolj bizarno to, da naj bi se iztekle v nekem generičnem sprejetju zahodnega modela, miselni figuri, čez katero avtorica trdi, da je tranzicija pri nas potekala tako, da smo zahodne institucije in prakse prevzeli v neki generični abstraktnejši obliki, ki ni ustrezala zahtevam naše konkretno dejanskosti – sprejeli smo črko, a zanemarili njenega duha. Tovrstne ideje o univerzalnem receptu naj bi že v Jugoslaviji prevzeli od marksističnega razumevanja političnega delovanja, ki naj bi temeljil ravno na nekritičnem privzemanju neke abstraktne podobe idealno urejene družbe. Vsakemu bralcu marksističnih besedil bo nemara jasno, da je teoretska usmeritev, ki konstantno poudarja nujnost vsakokratne analize konkretnih razmer in pogojev politične akcije, težko predmet obtožb o univerzalnih receptih. Avtorica tako pomeša dve stvari: to, da ima Marx neko okvirno teorijo historičnih stadijev, ki je daleč od tega, da bi predstavljala jedro njegovih zanimanj, zato jo sam pusti večidel nerazvito, in to, da naj bi Marx na podlagi tega imel univerzalni recept družbenega napredka – drugo namreč ne sledi iz prvega, in mogoče je reči, da je s strani velikega dela marksistične teorije ideja zgodovinskih stadijev v večji meri opuščena.

Dobro, sprejeli smo kapitalizem, toda ali je res mogoče reči, da nas je tranzicija na hitro približala tipu družb in gospodarstev, kakor obstajajo na generičnem zahodu? Ali niso obstajale neke specifike slovenske tranzicije in ali ni ta potekala vsaj v drugačnem tempu kot v raznih državah vzhodnega bloka? Avtorica hkrati pojmuje slovensko tranzicijo vse preveč abstraktno in kapitalizem vse preveč konkretno. Tako konkretno, da ga je že težko zajeti pod splošen pojem. Ravno branje Marxa bi lahko ponudilo pozicijo, s katere je mogoče razumeti kapitalistične strukture kot nekaj, kar transcendira specifike njihovih konkretnih uprimeritev, hkrati pa ne obstaja ločeno od njih. Toda kriterij, ki se v delu ponuja kot vir *differentiae specificae* različnih tipov kapitalizma, je tako imenovana »ovedba antropološke perspektive«. Vsakodnevni običaji in prakse ljudi so namreč tisti, ki so na koncu merodajni. Že v začetku knjige avtorica obsodi velik del pokriznega medijskega pompa o slovenski poti v pogubo kot posledici zavrnitve diktatov mednarodnih finančnih institucij kot ekonomski determinizem. Sama žal pretežni del družbene dinamike reducira na lokalne prakse in predstave prek perspektive, ki je ne moremo poimenovati drugače kakor antropološki determinizem. Tako ni čudno, da je prevelik del knjige posvečen povzemanju zgodovinarskih študij o preteklosti slovenskega prostora, ki vključujejo predvsem ugotovitve o zgodovinski nagnjenosti slovenstva k samoupravljanju, antihierarhičnosti, uravnivovalki, manku protestantske delovne etike in majhnim interesnim grupacijam. Skupaj z navajanjem v različnih kontekstih pridobljenih izjav ljudi, ki naj bi dokazovale točno ta nagnjenja, a so žal tako splošne, da bi jih nemara lahko slišali tudi na Wall Streetu za časa gibanja Occupy, med poljubno stavko ali na kateremkoli anarhističnem dogodku, je mera polna. Kljub zgodovinski prepričnosti, pripadnosti različnim državam in režimom, sodobnim sredstvom komunikacije, trendom itd. ostajajo po avtoričinem mnenju dispozicije slovenstva bolj ali manj enake. To se v delu izkaže za posebej usodno. Institucije lahko po mnenju avtorice zares delujejo samo, če se njihova konkretna oblika sklada z oblikami življenja, ki so v njih udeležene. Vpeljava zahodnih kapitalističnih institucij v območje slovenstva, ki nima ustreznegata antropološkega kapitala, se tako zanje jasno konča s katastrofo. Zagate domačega gospodarstva,

korupcija in tranzicijsko dobičkarstvo so posledično v veliki meri rezultat dolge tradicije naših šeg in navad. Novonastalim institucijam pripada v knjigi zanemarljiva vloga v formaciji slovenstva, ki trdovratno vztraja čez zgodovino. Avtorica sicer pri analizi izpusti obdobje Jugoslavije. A saj ni pomembno. Le kaj bi se v pičilih petdesetih letih lahko zgodilo narodu, ki se skozi čas skorajda ne spreminja?

Glavni težavi *Zablod postsocializma* sta na koncu predvsem dve. Prva, da se kljub distancirjanju od popularnih mitov o slovenskem značaju v knjigi reproducira skorajda esencializirano slovenstvo, ki sicer ni osnovano na neki biološki ali spiritualni determinanti, temveč na praksah in predstavah, ki očitno ostajajo v večji meri nespremenjene že od časa priseljevanja Slovanov. Ta predstava žal ni bistveno drugačna od katerekoli druge, ki na raznorazne pozitivne ali negativne načine določa neko etnično ali drugo populacijsko enoto na podlagi sklopa enostavno določljivih lastnosti. Kot drugo je avtorica zastavitev nekaj, kar bistveno bolj služi nasprotnemu političnemu interesu od tega, ki ga sama deklarira. *Zablode postsocializma* se sploh v tem trenutku berejo kot implicitna apologija psevdokoncepta »tovariškega kapitalizma«, ki je tako pri nas kot po svetu postal *deus ex machina* ekonomskih libertarcev za razlago velikega dela neustreznih situacij, ki nastanejo kot posledice prepleta trga in državnih institucij, se pravi prepleta, ki spremlja kapitalizem že od njegovih začetkov in brez katerega ga ne gre misliti. Vesna Vuk Godina tako oriše zgodovinsko konstitucijo navad lokalne tovarišije ter s tem probleme, ki izvirajo iz strukturne narave kapitalizma, kapitalistične akumulacije in sodobnih institucij reducira na kulturno posebnost. Še bolj problematično pa je, ko endko naredi z željo intervjuvanih ljudi po soudeleženosti v upravljanju države in gospodarstva.

Klemen Ploštajner

**Gorazd Kovačič: Misliți prelome, lomiti ideologije. Ljubljana:
Društvo 2000, 2013.
344 strani (ISBN 978-961-6533-52-2), 24 EUR**

Vednost je vedno del političnega projekta, vedno govori s specifične pozicije in usmerja ost svoje misli v določeno smer. Tisti vednosti, ki ostaja ujeta v obrazce čiste znanosti, je političen projekt določen od zunaj, njena vloga pa je podrejena potrebam nekega zunanjega projekta, ki bo njeno objektivnost in nevtralnost spreobrnil v orodje lastnega razvoja. To politično ost misli izpostavi tudi Angela Davis v govoru Difficult Dialogs (2012: 197): »Rasa in spol (in razred in spolnost in hendihepiranstvo) nas ne zanimata per se, sama na sebi, ampak ker sta bila prepoznana kot pogoja hierarhij moči in zato, da ju lahko pretvorimo v prepletena vektorja boja za svobodo.« S takšnim namenom se Gorazd Kovačič loteva koncepta ideologije, ki ga prepoznavata kot enega izmed ključnih mehanizmov, skozi katerega deluje oblast. V vse preveč formalistično in abstraktno teoretsko razpravo o ideologiji vnaša prepotrebno praktično aplikacijo, ki razkriva učinkovanje in materialnost ideoloških postopkov v slovenskem prostoru.

Namen dela je tako jasen: s teoretskim aparatom teorije ideologije napada raznolike diskurze, miselne okvire in postopke, zato da bi razgrnil raznolike mehanizme oblasti, ki delujejo skozi ponotranjanje teh ideoloških vzorcev. Seveda takšen tip pisanja ni brez jasnega političnega cilja,

ki pa ni eksplizitno opredeljen, ampak vseeno močno izražen med vrsticami: to je projekt krepitve organizacijske, s tem pa tudi politične moči delavcev. Kot v enem izmed esejev zapiše sam, »namen tega besedila ni zgolj bogatitev akademskega znanja, pač pa prispevek k moči razrednega boja delavcev« (str. 311). »Naloga torej ni le v razsvetljevanju posameznikov, pač pa je obenem politična: povezati zdaj (tako zaradi ideologije kot zaradi pogojev dela) depolitizirane posameznike in fragmentirani delavski razred« (*ibid.*).

Tudi metodološki postopek dela je skozi delo konsistenten in izhaja iz teoretskih nastavkov, ki jih avtor opredeli v prvem poglavju. Ideologija se vedno kaže kot zaključen, koherenten in vseobsegajoč miseln okvir, ki je zmožen pojasniti vse. Kovačič uporabi metodo rušenja univerzalnosti in pojasnjevalne moči posameznega ideoološkega postopka, s čimer želi ponazoriti, da je cesar (ideologija) gol. Tako v posameznem ideoološkem obrazcu razkriva njegove notranje nekonsistentnosti (s čimer poskuša poraziti ideologijo na njenem lastnem terenu), razkriva njene slepe pege (s čimer ponazoriti, da ima »univerzalna« ideologija zunanost in da njen pojasnjevalni domet ni vseobsegajoč) ali pa ponazoriti, da neka ideologija govorji s specifične pozicije (pokaže na njeno partikularnost in arbitrarност). Takšen postopek je logična posledica nastavkov iz uvodnega poglavja, kjer poskuša razločiti med znanostjo in ideologijo, hkrati pa pritiče znanstveni metodi, ki jo avtor uporablja. Vprašljiva pa je politična učinkovitost takšnega postopka. Če ideologija deluje kot zaključen in popoln sistem, če sledi logiki paranoika in je samozadostna v lastnem zamenjenem mentalnem horizontu, potem je racionalna argumentacija ne doseže. Zato se boj med ideologijami ali proti njim vedno razrešuje v praksi, na terenu organizacije družbene moči in delovanja. Seveda pa je za takšno delovanje nujna kritična analiza nasprotnika, ki nam jo ponuja Kovačič.

Namen dela je tako lomljenje ideologij, pri čemer pa ni popolnoma jasno, kaj je predmet analize. Ta težava jasne opredelitev predmeta (rečeno politično, nasprotnika) verjetno izhaja že iz samega polja analize (kritika ideologije), ki je zelo raznoliko in z besedo ideologija razume zelo raznolike realnosti. Ne gre zgolj za vprašanje teoretskega pogleda (avtor v uvodnem poglavju predstavi štiri: Althusserjevo imaginarno realnost, Debenjakovo branje Nemške ideologije, teze o epistemološkem rezu in »logiko ideje« Hanne Arendt), ampak predvsem vprašanje objekta analize. Tako se Kovačič loteva premisleka vsaj treh različnih objektov, ki jih opredeli kot pojavnne oblike ideologije: ideologija kot politično orodje in program (neoliberalizem in neokonservativizem ...), ideologija kot svetovni nazor (ethnonacionalizem) in ideologija kot posamezna ideja, ki deluje in učinkuje v raznolikih svetovnih nazorih (civilna družba, individualizacija, herojstvo ...). Iz teh treh objektov analize pa izhajajo tudi vsaj tri različne koncepcije ideologije, ki jo avtor enkrat razume kot orodje vladajočega razreda, drugič kot napačno zavest in tretjič kot imaginarno razmerje do resničnih eksistenčnih pogojev. Seveda je ta shematska opredelitev idealnotipska, saj se ti pogledi in predmeti znotraj posameznih besedil prepletajo.

Kot primer analize prvega predmeta nam lahko služi esej *Koalicija neoliberalizma in neokonservativizma*, kjer Kovačič raznolike ideoološke vzorce, ki nam jih ponujata oba politična projekta, razume kot orodje vladajočega razreda. Tako analizo ideooloških postopkov vplete v analizo hegemonije in razrednega boja, s tem pa ideologijo razume kot politični program ali orodje za doseganje cilja, ki je v primeru neoliberalizma krepitev moči lastnikov kapitala, v primeru neokonservativizma pa krčenje polja svobode za netradicionalne oblike bivanja. Podobne analize se loti tudi pri tistih miselnih ali praktičnih postopkih, ki krčijo organizacijsko moč delavskih razredov, saj njihov obstoj presoja ravno prek njihovih učinkov. Tako idejo individualizacije analizira prek njenih učinkov razbijanja delavske solidarnosti in večanja izkorisčanja, s čimer jo opredeli kot ideoološko orodje vladajočega razreda (ali pa vladajočega oblastnega sistema).

Ideologijo Kovačič razume kot napačno zavest, ko analizira raznolike svetovne nazore, ki služijo kot totalen miselnih horizont določene skupine. Takšnega postopka analize se loti pri preučevanju liberalizma v besedilu *Zablode liberalne državljanške vzgoje*, ali pa etnonacionalizma v

besedilu Novorevijaška pojmovanja države in nacije. V teh tekstih aplicira razumevanje ideologije kot logičnega sistema: »Njena ključna formalna značilnost ni zmešnjava, temveč konsistentnost: izhajajoč iz začetne premise skonstruirata takšno problemsko polje, da lahko razloži celotno realnost, seveda tako, kot se ji kaže« (str. 16). Ideologijo torej razume kot celosten in koherenten sistem, se pravi kot svetovni nazor, kar sili v razkrivanje njenih notranjih protislovij. Zato je pri tem tipu analize metodološki postopek razkrivanja slepih peg in nekonsistentnosti najbolj dosleden, saj je najbolj uporaben. Seveda se ta predmet analize jasno prepleta s prvim, saj je miselnih horizontov lahko orodje vladajočega razreda, kar Kovačič izpostavi pri analizi rasizma v besedilu *Vključevanje v družbo, ideologija produktivnosti*.

Tretje razumevanje ideologije pa se analize loteva z nasprotnega konca: če sta prva dva pogleda običajno aplicirana na vladajoče razrede ali njihove ideole, pa ta kot subjekte svoje analize jemlje ravno zatirane. Kot predmet analize jemlje specifično praks ali idejo, ki učinkuje v raznolikih miselnih horizontih ali praktičnih konstellacijah, kot ideologijo pa razume operacijo premeščanja percepcije družbenih pojavov na neko imaginarno polje. Primer takšne analize je besedilo *Ideologija individualizacije*, ki opisuje učinke individualizacije na razredno solidarnost in mehanizme podrejanja izkoriščanju. Tako imamo opraviti s posamezno ideološko idejo (ki se seveda materializira v določene odnose in prakse), ki učinkuje kot nekakšna očala, skozi katera zatirani subjekti razumejo svoj odnos do sveta. Svet se zatiranim in izkoriščanim tako kaže kot ahistoričen, depolitiziran, predvsem pa kot iztrgan iz raznolikih družbenih silnic.

Ravno zaradi te predmetne zmede, ki izhaja iz same optike analize (kritika ideologije), se je težko znebiti občutka, da delo dosega meje razlagalne moči koncepta ideologije. Koncept je tako diskurzivno zaznamovan (na primer njegova raba v parlamentu) in apliciran na toliko različnih področij, predmetov in mehanizmov, da izgublja konciznost, ki jo je morda nekoč ponujal Napoleonom, ko je s tem terminom bltil nasprotnike. Zdi se, da Kovačičovo delo z aplikacijo »zmedenega« koncepta iz njega izvleče največ, kar nam lahko ponudi, s tem pa nakazuje, da je treba pomen pojma ideologija pretresti, ga očistiti in jasneje aplicirati. Mogoče bi ga bilo treba celo ukiniti?

Literatura

Davis, Angela (2012): *The Meaning of Freedom: And Other Difficult Dialogues*. San Francisco: City Lights Books.

Zdravko Mlinar

**Rudi Rizman: Čas (brez) alternative: Sociološke in politološke refleksije.
Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Znanstvena založba
Filozofske fakultete, 2014.
611 strani (ISBN 978-961-235-714-6), 25 eur**

Kot uvodno misel o svojem odnosu do Rizmanove knjige Čas (brez) alternative bi želel izpostaviti naslednje spoznanje: najbolj plodno komunikacijo med dvema akterjema (vzemimo med avtorjem in bralcem) je možno doseči tedaj, ko razkrivamo, da imata veliko skupnega, veliko podobnosti in hkrati tudi dosti različnega. Prav to se mi je potrjevalo ob branju te knjige, v kateri sem razkrival tako eno kot drugo. Enake ali podobne teme sva v marsičem pojasnjevala na raz-

lične načine, ne glede na to, ali so se najine razlage medsebojno dopolnjevale, potrjevale ali problematizirale.

Nasploh pa dobimo vtis, da avtor z lahkoto prehaja prek vseh tematskih, disciplinarnih, ideoloških, prostorskih in časovnih zamejitev, ko vključuje skoraj brezštevilne pojave, probleme in akterje – politike, filozofe, ekonomiste, sociologe in druge v vsega sveta. Na več kot 600 straneh predstavi 99 besedil, ki jih je napisal, tako da se z njimi obrača na širšo javnost. Moja predstavitev pa bo od tega delno odstopala; izpostavljam bom predvsem neka temeljna vprašanja, in to na splošnejši ravni, zlasti v zvezi z globalizacijo.

Avtor nas je s svojo kozmopolitsko širino zavezal, da tudi njegovo delo poizkusimo umestiti v širši profesionalni in družbeni kontekst. Tako naj navedem, da je znani švedsko-ameriški sociolog Hans L. Zetterberg preučil, kako sociološko znanje prehaja v širšo javnost in v praktično rabo, ter pri tem nakazal pet različnih vlog sociologa:

1. sociolog kot odločevalec,
2. sociolog kot učitelj,
3. sociolog kot komentator in kritik,
4. sociolog kot raziskovalec za naročnike in
5. sociolog kot svetovalec.

Rizmanovo publicistično dejavnost, ki je predstavljena v knjigi Čas (brez) alternative, bi lahko umestili v tretjo kategorijo, ki je namenjena izobraženemu občinstvu (in torej ne prvenstveno študentom ali kolegom), v pričakovanju, da bo vplivala na javno mnenje in, končno, na politiko. Zetterberg kot zgledni primer navaja profesorja sociologije na Sorboni Raymonda Arona, katerega kolumno v listu *Le Figaro* so šteli za eno od najbolj vplivnih v Evropi.

Michael Burawoy predsednik Ameriške sociološke asociacije (ASA), pa je pritegnil veliko pozornosti s konceptom *javne sociologije*, ki se profesionalno obrača na politiko, kritično pa predvsem na občinstvo. Ne nazadnje pa se z vsem tem lahko vrnemo v čas 60. in 70. let minulega stoletja, ko sva npr. z Velikom Rusom načenjala vprašanja o enotnosti nasprotij med profesionalizacijo in socializacijo.

S tem se ne odmikamo od današnje družbene krize, ki močno preokupira Rudija Rizmana in je v znatni meri tudi posledica dejstva, da politično odločanje ne vključuje družboslovnih spoznanj, kar se izraža tudi v dejstvu, da vse naše vlade delujejo brez jasne vizije in brez strategije družbenih sprememb v kontekstu globalizacije.

Avtorjeva temeljna preokupacija je kritika neoliberalizma, ki zamejuje regulativne vloge nacionalne države v kontekstu globalizacije. V njegovih spisih lahko razkrivamo evolucijo kritične misli od frontalnega zavračanja globalizacije pod imenom »antiglobalizacija« ali »deglobalizacija« k vprašanju »kakšna globalizacija«. Dobesedno je zapisal: »Pravo vprašanje se potem takem ne glasi, ali je kdo za ali proti globalizaciji, marveč za kakšno globalizacijo se zavzema.« Ali še drugače: »V globalizacijo ne vodi ena sama pot!« Ob tem povzema izkušnje iz sveta, ki so opozorile na globalizacijo kot »roparsko«, »humano«, »zdržno«, »neoliberalistično«, lahko pa bi dodali še »socialistično«, ki jo nakazuje Lesly Sklair (London School of Economics) idr. Opril se je na ideje socialnega foruma v Port Alegru, ki je najprej predstavljal sinonim za svetovno revolucijo, kasneje le za reforme. Pri tem avtor še ne pričakuje neposrednega dialoga med Davosom in Port Alegrom, vendar je prepričan, da bo za preoblikovanje globalizacije nujno minimalno sodelovanje.

Tako avtor v knjigi postoma razkriva prostor oz. domet možnega zavestnega vplivanja na globalizacijske procese, da bi zmanjšali neenakosti v svetu, in nakaže repertoar strategij nacionalnih politik do globalizacije kot npr.:

- anglosaški pristop (optimizira ekonomsko učinkovitost na račun socialne varnosti),
- »ekonomski patriotizem« (Francija),
- selektivno odpiranje do tujega kapitala (še v drugih državah).

Vse to pa zastavlja vprašanja tudi na splošni teoretični ravni. Avtor se hkrati s Karlom Popperjem vprašuje, »kako naj družba in posamezniki krmarijo med tiranijo determinizma in naključnostjo pojavorov«. V zvezi s tem smo včasih razpravljali o vlogi »subjektivnega faktorja« v razvojnih spremembah. Pri tem se zdi, da se avtor, zlasti kadar se osredotoča na politično-politološka vprašanja, nagiba k bolj drastičnemu sklepanju, tako kot npr., da je »EU najbrž že dosegla svojo najvišjo točko« in da bo »njena moč prihodnje pojemala« (str. 141), ali pa – kot naslov poglavja v njegovi knjigi – *Zagon Evropske unije*. Kasneje v knjigi najdemo tudi poglavje z naslovom *Od birokratske k demokratični legitimnosti EU*, v katerem doseže EU ocenjuje bolj pozitivno. »V manj kakor petdesetih letih se je ozemeljsko razširila in pridobila ekonomsko in politično moč, o kakršnih so lahko rimski, britanski in francoski imperij Napoleona Bonaparta samo sanjali /.../ Takšno širjenje, ki je hkrati pomenilo tudi ‚poglavljanje‘ EU, je edinstven politični eksperiment v zgodovini v tem smislu, da ga nista spremila prisila ali prelivanje krvi« (str. 203).

Institucionalno-politična sfera nasploh izraža večja nihanja kot pa preobrazba družbene strukture. To so nam pokazale že jugoslovanske izkušnje, ko je zaradi prehitevanja prihajalo do zaostajanja. Ob glavni pozornosti vsakokratnemu aktualnemu dogajanju pa je nevarno, da imamo pred očmi predvsem tisto, kar je najlažje spremeniti (najbolj manipulabilno, pravni predpisi), zapostavimo pa tisto, kar je dejansko bolj določajoče, a se spreminja v daljših časovnih obdobjih. Čeprav se avtor s svojimi politološkimi preokupacijami osredotoča na nacionalno – državno raven (ki je že močno »zasedena«, pravijo tudi overtheorized), lahko rečemo, da globalizacijo obravnava tudi večnivojsko. Kritično pa izpostavlja tudi različne oblike protekcionizma, nacionalizma in ksenofobije. Podobno kot je nakazal, da ne gre le za globalizacijo in antiglobalizacijo, bodo verjetno nadaljnje razprave bolj razjasnile tudi diferencirano obravnavanje regulacije in deregulacije kot pomembnih tem. Pri tem bo treba upoštevati interes kapitala, vprašanja družbene neenakosti, možnosti uveljavljanja ustvarjalne vloge posameznikov in skupin idr.

Širšo javnost bo pritegnilo bogastvo izkušenj ter pestrost in nazornost konkretnih primerov z vsega sveta, ki jih avtor predstavi kot zglede ali svarilo. Celotno knjigo pa preveva akcijsko-mobilizacijska nota za našo družbo in družboslovje; to pa je več kot le »izčrpen popis slepih ulic«, kar je o knjigi zapisal Zygmunt Bauman. Z novo paradigmo človekovih pravic v 21. stoletju Rizman poziva, da je treba, »opirajoč se na gibanja in ljudsko mobilizacijo od spodaj obuditi emancipatorski potencial in utopično energijo človekovih pravic, ki ju v njihovi bogati tradiciji ne manjka«.

Rizman s svojimi kolumnami svetovljansko, kritično in poznavalsko presega lahko tno, pavšalno splošnost. Po eni strani postavlja v ospredje mnoštvo konkretnih dogodkov, akterjev in situacij, kar bi lahko uvрščali med značilnosti ideografskih obravnav. Hkrati so te implicitno ali eksplicitno predstavljene v širšem kontekstu temeljnih sprememb družbe kot celote, tako da se spopada z zamejeno miselnostjo o koncu zgodovine in o času brez alternativ. V tem smislu pa uveljavlja tudi značilno nomotetično sociološko razlogo, ki jo lahko zaznajo le maloštevilnejši bralci.

